

יהושע שוורץ

על דת וחברה בארץ-ישראל בתקופה הרומית

דב גרא ומרים בן-זאב (עורכים), אוהב שלום:
מחקרים לכבודו של ישראל פרידמן בן-שלום בהגיעו
לגבורות, באר-שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת
בן-גוריון בנגב והמכללה האקדמית ספיר, תשס"ה,
537+37 עמ'

הספר שלפנינו מוקדש לישראל פרידמן בן-שלום
בהגיעו לגבורות. בן-שלום ידוע לציבור החוקרים
בעיקר בתרומתו למחקר תנועת המרד ברומי,
ובראש ובראשונה בטענה כי תנועת ההתנגדות
לשלטון רומי צמחה מאסכולת בית שמאי.
בן-שלום נתן ביטוי לתזה זו בעבודת הדוקטור
שלו, 'בית שמאי ומקומו בהיסטוריה הפוליטית
והחברתית של ארץ-ישראל במאה הראשונה
לספירה'¹, ולאחר מכן בספרו 'בית שמאי ומאבק
הקנאים נגד רומי'², שזיכה אותו בפרס יצחק
בן-צבי לשנת תשנ"ד. עולם ומלואו יש בו בספרו
זה של בן-שלום, שבוחן פרשיות רבות מתקופת
בית שני ומתקופת המשנה והתלמוד, ושעוסק בין

1 אוניברסיטת תל-אביב, 1980.

2 ירושלים תשנ"ד.

היתר בנושאים של שלושת המדורים של 'אוהב
שלום', ספר המחקרים שהוגש לו: בין יהדות
לנצרות, ארץ-ישראל בתקופה הרומית וחברה
והלכה.

בפתח הספר שלפנינו שני מאמרים: אריה
כשר עוסק בתרומתו של בן-שלום למחקר תנועת
המרד הגדול, ובעיקר מסכם את פרקי ספרו של
בן-שלום על בית שמאי, ומרים בן-זאב כותבת
בקצרה על בן-שלום כ'עמית וחבר'. נוסף על אלה
יש בספר שבעה-עשר מאמרים. במדור הראשון,
'בין יהדות לנצרות', ארבעה מחקרים. יהושע
אפרון דן בחזון הגאולה בימי שיבת ציון, ורבקה
ניר ועדנה ישראלי כותבות על ספרים חיצוניים:
ניר עוסקת בספר ברוך הסורי, וישראלי – בספר
עזרא הרביעי (חזון עזרא). זאב רובין מתרחק
מאלה מאות שנים ומרחק גאוגרפי גדול במאמרו
על ממלכת חמיר בדרום-מערב חצי האי ערב
במחצית השנייה של המאה החמישית. גם במדור
השני, 'ארץ-ישראל בתקופה הרומית', ארבעה
מאמרים. אריה כשר בוחן את רגשי הנחיתות
של הורדוס, מרים בן-זאב כותבת על מכתבו של
הקיסר קלאודיוס לאנשי ירושלים, יובל שחר
עוקב אחרי קנאות שמונית, היינו קנאות נוסח
בית שמאי, בגליל בתקופת החורבן, ורז מוסטיגמן
דן מחדש ב'שני האחים מכפר חרובא' בהקשר של
מרד בר כוכבא. במדור השלישי, 'חברה וכלכלה',
שמונה מאמרים. בן-ציון רוזנפלד עוסק בחכמים
בדורו של בר כוכבא, אהרן אופנהיימר חוקר את

זה לגיטימי לגמרי, אבל בעיני כותב שורות אלה יש בכל זאת קצת הפרזה בכמות החומר בקובץ הלקוח ממחקרים של המחברים. יוצא דופן בעניין זה ובכלל הוא מאמרה של רבקה ניר. לשווא יחפש הקורא במאמרה, 'הטמנת כלי המקדש בספר ברוך הסורי – מסורת יהודית או נוצרית', התייחסות לספרה *The Destruction of Jerusalem and the Idea of Redemption in the Syriac Apocalypse of Baruch*⁴, המבוסס על עבודת הדוקטור שלה משנת 1997, 'חורבן ירושלים ורעיון הגאולה באפוקליפסה הסורית של ברוך', עבודה שגם היא אינה נזכרת במאמר. נראה לי שראוי היה להציג עובדות אלה לפני הקורא וחוסר הזכרתן הוא תמוה.

את הדיון על מהות הספר אפתח במאמרו המקיף של אפרון. אפרון נשאר נאמן לשיטתו שלפני התהוות הנצרות אין ביהדות תנועה משיחית, אין גואל פלאי באחרית הימים ואין ציפייה לאישיות עילאית על-אנושית, עתידית ושמיימת לצד אלוהים (עמ' 29). אין ביהדות הטרנס-נוצרית אסכטולוגיה טרמינלית ואבסולוטית, ו'שירי עבד ה' בנבואת ישעיהו, במיוחד היחידה הרביעית (נב, יג – נג, יב) וה'עבד הסובל' הנזכר שם, אינם משמשים בתפקיד משיחי ביהדות הקדומה, בניגוד למוטיבים הנוצריים שפותחו בנושאים אלה אצל הנוצרים. על דברים מעין אלה, אמנם לא בקשר ישיר לאפרון, העירו מרטין הנגל ודניאל ביילי: 'The expectation of an eschatological suffering savior figure connected with Isaiah 53 cannot therefore be proved to exist with absolute certainty and in a clearly defined form in

3 וכך בעת כתיבת שורות אלו ראו: י' אפרון, ראשית הנצרות והאפוקליפטיקה בתולדות ישראל, תל-אביב תשס"ד. אבל בינתיים יצא הספר. ראו: י' אפרון, התהוות הכנסייה הנוצרית בראשיתה, תל אביב תשס"ו.

4 Atlanta & Leiden 2003. הספר יצא לאור בסדרה Early Judaism and Its Literature

האכיפה בארץ-ישראל ובבבל, וזאב וחנה ספראי מנסים לברר אם החכמים היו עילית שלטת. מנחם בן-שלום, בנו של ישראל, עוסק בפנחס בן יאיר ובחסידים, אבנר רועי כותב על נזירות בימי בית שני ובתקופת המשנה, ואפרת חבס (רובין) דנה ב'תַרְפְּטִים' (θρησκεία) בכתובות מארץ-ישראל ובפרט מהגליל ומחמת-טבריה. שני המאמרים האחרונים במדור זה נוגעים בשני קצוות כרונולוגיים: אלישע קימרון כותב על דין נוקם ונוטר במגילות מדבר יהודה, ויורם ארדר עוסק בצומות בהלכה הקראית הקדומה. בסוף הספר מאמר באנגלית מאת לינדה זולשן (Zollschan) על המשלחת היהודית לסנאט הרומי בשנת 161 לפסה"נ.

חלק גדול מאוד מהמאמרים מקורם בעבודות דוקטור ובעבודות מוסמך. למשל מאמרה של ישראלי על עזרא הרביעי מבוסס על פרק מתוך עבודת הדוקטור שלה על אותו עניין; מאמרו של מוסטיגמן 'מעשה בשני אחים מכפר חרובא' מבוסס על גרסה מעודכנת של פרק מעבודת המוסמך שלו מלפני עשר שנים; מחקרו של רועי על הנזירות הוא חלק מדיון בעבודת הדוקטור שלו על 'הנזירות היהודית בימי בית שני והמשנה'; ומאמרה של זולשן מבוסס על עבודת הדוקטור שלה, 'הדיפלומטיה הרומאית והמשלחת היהודית ב-161 לפני הספירה'. אין כמובן פסול בכך שיופיעו בספר יובל כמה מאמרים שנותנים פרסום לעבודות כאלה, שלא פורסמו במקומות אחרים. אך לא זו בלבד, מחקרו הארוך מאוד של אפרון 'חזון הגאולה בימי שיבת ציון' (עמ' 29-110) מוצג כ'פרק שני מתוך מחקרי על ראשית הנצרות והאפוקליפטיקה, שעדיין לא הושלם' (עמ' 29, הערה 1).³ ומאמרה של בן-זאב, אחת מעורכי הספר, 'מכתבו של הקיסר קלודיוס לאנשי ירושלים', הוא תרגום של מאמר שפורסם באיטלקית בתשס"א (ולכן מן הסתם אינו מוכר לקוראים רבים). כל

של ברוך הסורי:

It may be true that the old assumption that every text that is not clearly Christian must be Jewish can no longer be maintained, but why is it any more plausible to argue with Nir that *2Baruch*, which in her reading is not clearly a Jewish text, therefore must be Christian?⁷

המאמר המצטיין במדור זה, 'בין יהדות לנצרות', הוא מאמרו הקצר והמאלף של רובין 'המאר-טיריום של אזקיר על פי הסינאקסריון האתיופ' (עמ' 165-175), השופך אור על שאלת הדת שהחזיקו בה מלך חמיר ואצילי ממלכתו. רובין מצליח להראות שעל פי העדות של הסינאקסריון, נתפסו מלך חמיר ואצילי ממלכתו כיהודים ולא כנוצרים.⁸

במדור השני, 'ארץ-ישראל בתקופה הרומית', אזכיר את מחקריהם של שחר ושל מוסטיגמן. שחר מתבסס במחקרו 'יהושע בן צפאי וגילויי קנאות שמותית בגליל במלחמת החורבן' (עמ' 245-266) על ספרו של בן-שלום על בית שמאי, שבו טען בן-שלום שבית שמאי מייצג עמדה קנאית שחתרה להסרת עול רומא בכל רגע נתון. שחר מבקש להתחקות אחרי דמותו של יהושע בן צפאי, מנהיגם של המורדים בטבריה, ולבחון את פעולותיו באמות המידה שבהן אפיין בן-שלום את אנשי בית שמאי. שחר מגלה את דמותו השמותית של אותו מנהיג, המוביל את הפעולה להרס ארמון אנטיפס בטבריה, המצטרף ללוחמים בטאריכי (היא מגדל שעל שפת הכינרת) לאחר נפילת טבריה, והמקיים קשרים

'pre-Christian Judaism'.⁵ אבל הוסיפו על כך: 'already in the pre-Christian period, traditions about suffering and atoning eschatological figures were available in Palestinian Judaism' וקיימת אפשרות סבירה לדעתם שדברים אלה היו יכולים להיות ידועים לישו.⁶ אפרון נוטה להצגת דעותיו בניסוחים מוחלטים, ומאחר שהוא רואה בחלק מהמקורות היהודיים ומהמקורות ששייכותם הדתית אינה ברורה, מקורות נוצריים, קל לו יותר לבנות את הפרדיגמות היהודיות והנוצריות המוצגות בפרק שלו כאן ובפרסומיו האחרים בעניין משיח או כל דבר אחר. דעתו של אפרון היא לעתים רבות דעת מיעוט, ולכן רצוי היה שיתייחס גם לאסכולות ולשיטות החולקות על דעתו, שחלק מהן נורמטיוויות במחקר.

ניר וישראלי ממשיכות בדרכו של מורן אפרון. 'היהדות העתיקה אכן לא הכירה משיח בעל מהות אלוהית ולא התירה שטוש גבולות בין אנושי לאלוהי', כותבת ישראלי (עמ' 162). הטמנת הכלים בברוך הסורי אמנם מתבססת על המסורת היהודית, אך המוטיב עוצב מחדש בברוך הסורי במשמעויות שניתן להבינן רק לאור המסורת הנוצרית (עמ' 141). כמו כן, ראיית עזרא הרביעי כיצירה נוצרית עשויה להבהיר את המאפיינים של המושיע העילאי בחזון עזרא (עמ' 164). יפים כאן דבריו של מתיאס הנצה (Henze) בביקורת שכתב על ספרה של ניר הנזכר למעלה, ושבה דחה את טענת היסוד שלה בדבר האופי הנוצרי

5 ראו: M. Hengel (in collaboration with D. Bailey), 'The Effective History of Isaiah 53 in the Pre-Christian Period', B. Janowski & P. Stulmacher (eds.), D.P. Bailey (trans.), *The Suffering Servant: Isaiah 53 in Jewish and Christian Sources*, Grand Rapids, MI 2004, p. 140

6 שם, עמ' 146.
7 ראו: Review of Biblical Literature, June 2004, 7
www.bookreviews.org/pdf/3410_3724.pdf

8 זו דוגמה לחוקר שהחזר לנושא שהחל בפרסומו לפני עשר שנים (ודווקא בספר היובל לאפרון) ופותר במחקר החדש בעיה שנותרה בפרסומו הראשון. ראו: ז' רובין, "המרטיריום של אזקיר" והמאבק בין היהדות לנצרות בדרום-ערב במאה החמישית לספירה, א' אופנהיימר וא' כשר (עורכים), דור לדור, משלהי תקופת המקרא ועד חתימת התלמוד: קובץ מחקרים לכבוד יהושע אפרון, ירושלים תשנ"ה, עמ' 251-284.

בר כוכבא ויחסם למרד על פי ספרות התנאים' (עמ' 319-359) הוא נכנס לדיונים מתודולוגיים מורכבים על קביעת 'אמות מידה להגדרה מי הוא חכם בספרות חז"ל' (עמ' 321). לאחר מכן הוא דן בזהותם ובמספרם של החכמים שפעלו בדור של ערב המרד ועוסק בפעילותם באזורים שבהם התחולל המרד. הוא מגיע למסקנה שפעלו בעיקר ביהודה קרוב לחמישים חכמים שמעמדם היה מעמד של קבוצת הנהגה, ושהיו כוח סקטוריאלי של ממש שלא היה אפשר להתעלם ממנו. המעמד שמייחס רוזנפלד לחכמים בדור יבנה ובזמן המרד אינו מקובל על כל החוקרים, ורצוי היה שהמחבר יתייחס גם לדעותיהם של מי שהוא חלוק עליהם. מאמרם של זאב וחנה ספראי 'האם היו החכמים עילית שלטת?' (עמ' 373-440) מעורר כמה תהיות, במיוחד מפני שהכותבים מתעלמים כמעט מכל ההתפתחויות במחקר בשנים האחרונות בשאלת מעמדם של החכמים. הם אמנם מתמודדים עם המחקרים של שיעיה כהן (עמ' 435-438), שייחס לחכמים חשיבות מסוימת בתחום השיפוט,¹⁰ דעה לא רחוקה מדעתם של המחברים, המרחיבים את סמכות החכמים. אבל אין הם מזכירים כלל את מחקריהם החשובים של קתרין הזסר,¹¹ סת שורץ¹² וחיים לפין,¹³ ששינו מן הקצה אל הקצה

הרוקים עם נושאי הקנאות הפרושית, פרי רוחם של אנשי בית שמאי.⁹ מוסיגמן מנסה לפרוש לפני הקורא במאמרו 'מעשה בשני אחים מכפר חרובא: לברורה של סוגיה טקסטואלית, היסטורית וגיאוגרפית מימי מרד בר כוכבא' (עמ' 267-315), 'את גלגוליו השונים של הסיפור הן כמקור עתיק והן כדוגמה מובהקת לבעיות העומדות בפני חוקרי התקופה וחוקרי הגיאוגרפיה ההיסטורית של ארץ-ישראל' (עמ' 270). לאחר דיון ארוך מתברר שניתן לערער על היסודות ההיסטוריים של המסורת, ולהמשיך לחפש זיכרון היסטורי כלשהו למאורעות המרד אצל אמוראי ארץ-ישראל, ושאי אפשר להגיע לזיהוי מוחלט וודאי של כפר חרובא. במצב כזה, מסכם המחבר, אסור להיגרר לספקולציות אבל אסור גם להתייאש, ואין לוותר על שום מקור שעשוי אולי להעשיר את התמונה הכוללת של מרד בר כוכבא.

מן המדור האחרון בספר, 'חברה והלכה', אתייחס לשלושה מחקרים. 'קדמותה ואמינותה של ספרות התנאים' (עמ' 320) מחייבות עיון נוסף בקשר של החכמים למרד בר כוכבא, קובע בן-ציון רוזנפלד מבלי להסביר את קביעתו. אין הוא מסתפק בכך – במאמרו 'החכמים בדורו של

11 C. Hezser, 'Social Fragmentation, Plurality of Opinion, and Nonobservance of Halakhah: Rabbis and Community in Late Roman Palestine', *JSQ*, 1 (1993-1994), pp. 234-251; idem, *The Social Structure of the Rabbinic Movement in Roman Palestine*, Tübingen 1997.

12 שורץ (לעיל, הערה 10).

13 H. Lapin, 'Rabbis and Cities in Later Roman Palestine: The Literary Evidence', *JJS*, 50 (1999), pp. 187-207; idem, 'Rabbis and Cities: Some Aspects of the Rabbinic Movement in its Greco-Roman Environment', P. Schaefer (ed.), *The Yerushalmi and its Greco-Roman Environment*, II, Tübingen 2000, pp. 51-80; idem, 'Hegemony and its Discontent: Rabbis as a Late Antique Provincial Population', R. Kalmin & S. Schwartz (eds.), *Jewish Culture*

9 גם שחר חזון לידן בנושאים שעניינו אותו בראשית דרכו המחקרית. ראו: 'שחר', 'מלחמת החורבן בגליל', עבודת מוסמר, אוניברסיטת תל-אביב, תשמ"ז.

10 Sh.J.D. Cohen, 'The Place of: the Rabbi in Jewish Society of the Second Century', L.I. Levine (ed.), *The Galilee in Late Antiquity*, New York 1992, pp. 157-173. idem, 'The Rabbi in Second Century Society', W. Horbury, W.D. Davies & J. Sturdy (eds.), *The Cambridge History of Judaism, III: The Early Roman Period*, Cambridge 1999, pp. 922-990. לשיבוץ הרברים בפרספקטיבה היסטורית שונה מזו שמציגים המחברים ראו: S. Schwartz, *Imperialism and Jewish Society, 200 B.C.E. to 640 C.E.*, Princeton & Oxford 2001,

pp. 112-113

לעתים בין דרכי הפעולה של מוסדות ההנהגה היהודיים שהתקיימו בארץ-ישראל ובכל בסוף תקופת התנאים' (עמ' 371). אופנהיימר מסתמך בין היתר על עדותו של אב הכנסייה אוריגינס, שמסר לכאורה על הזכות לדון דיני נפשות שניתנה דה־פקטו לנשיא (עמ' 364); אף שהוא מודע לכך שחוקרים רבים מפקפקים באמינות העדות (עמ' 364, הערה 12), החליט אופנהיימר לאמץ אותה.¹⁵

חרף כל האמור לעיל, מי שייקח לידו כרך עב כרס זה ימצא בו דברים חשובים וחדשים והרבה חומר למחשבה.

את הבנתנו באשר למקומם ולמעמדם של חז"ל בתקופת המשנה והתלמוד. דבריו הקצרים של שוורץ על מעמד החכמים מבטאים את השינוי בהשקפת עולמם של חלק לא קטן של החוקרים היום: 'marginal, but not totally insignificant'.¹⁴ כמובן אין המחברים חייבים לאמץ גישה זו בעניין החכמים, אבל אל להם להתעלם מטענותיהם של אותם חוקרים, וחבל שעשו כך.

גם אופנהיימר במאמרו על 'אכיפה בארץ-ישראל ובכבל בשלהי תקופת התנאים' (עמ' 361-371) מייחס לחכמים, ובמיוחד לרבי יהודה הנשיא, סמכויות, וטוען ש'אכיפה, שיפוט מהיר, הפעלת כוח, ואפילו הוצאה לפועל של דיני נפשות, היו

של החכמים מתנועה כפרית לתנועה עירונית. שוורץ (לעיל, הערה 10), עמ' 199.
14 וראו השגות נוספות: שם, עמ' 113, 211.
15

and Society under the Christian Empire, Bremen 2003, pp. 319-348. עיקר מחקריו של לפין עוסקים בתופעת העיור של החכמים ובשינוי הפרספקטיבה

רבקה גיר

אסכולת פלוסר בחקר הנצרות הקדומה

R. Steven Notley, Marc Turnage & Brian
Becker (eds.), *Jesus' Last Week* (Jerusalem
Studies in the Synoptic Gospels, 1), Leiden
& Boston: Brill, 2006, 350 pp.

'השבוע האחרון בחיי ישו' הוא קובץ מחקרים פרי עטם של חוקרים, תלמידיו של דוד פלוסר באוניברסיטה העברית, החברים כיום בבית הספר הירושלמי לחקר האוונגליונים הסינופטיים (The Jerusalem School of Synoptic Research); מוסד זה הוקם בידי רוברט לינדזי, דוד פלוסר ושמואל ספראי, והם עמדו בראשו, וקובץ זה מוקדש לזכרם. למרות שמו של הספר, המישה מתוך שנים-עשר המאמרים אינם עוסקים ישירות בשבוע האחרון בחיי ישו, אלא דנים בהיבטיה השונים של זיקת הברית החדשה ליהדות במאה הראשונה לסה"נ: חשיבותה של השפה העברית בהשוואה לארמית וליוונית,¹ עדות הכשורות (האוונגליונים) על קיומם של מנהגים יהודיים שונים,² צמד הציוויים על אהבת האל ואהבת הרע בכרית החדשה ובסרך היחד³ והקשר שבין מלכות השמים לתלמוד תורה.⁴ עם זאת כל המאמרים יוצרים מכלול רעיוני ומחקרי אחדותי ומגובש המושתת על מתודה ברורה ועל הנחות מוגדרות. הנחת היסוד שעליה הם מבוססים היא שניתן לחשוף מבעד לאוונגליונים את דמותו ההיסטורית של ישו, את מקומו וקשריו עם החברה היהודית בת-זמנו. ישו, על פי התפיסה המוצגת בספר זה, היה יהודי פרושי שלא חרג בהתנהגותו, בעמדותיו ובהוראתו מנורמות ההתנהגות והמחשבה של יהודים במאה

הראשונה לסה"נ. אם עולה מן האוונגליונים ניגוד עקרוני בין ישו לסביבתו היהודית או אם מבצבצת מגמה עוינת כלפי היהדות, אלה הם, על פי תפיסה זו, פרי התפתחות מאוחרת, המשקפת מגמות שאפיינו את הכנסייה הנוצרית בהתרחקה ממקורותיה היהודיים.

כדי להגיע אל הרובד ההיסטורי הקדום עושים חוקרים אלה שימוש נרחב לא רק בכשורות המספרות את עלילת חייו של ישו, כי אם גם במסורת חז"ל, פרי יצירתם של הפרושים, בספרות הפסידואפיגרפית האפוקליפטית וכן במגילות קומראן, שפרשנותן הכתתית יש בה, לפי השקפתם, כדי להאיר את החברה היהודית שבה חי ופעל ישו, את עולמה הרעיוני ואת תפיסותיה האסכטולוגיות. לדעת חוקרים אלה לוקס, האוונגליון השלישי, הוא הקדום והמקורי בין האוונגליונים, והוא עדיף על מרקוס, שעל פי הקונצנזוס הקיים במחקר, הוא האוונגליון הקדום ביותר (מתוארך לשנת 70 לסה"נ לערך), שעליו התבססו מתי ולוקס, ושמןו שאבו את החומר הסיפורי המשותף להם. החוקרים נסמכים בעמדתם בראש ובראשונה על לשונו של לוקס ועל סגנונו. השימוש שעשה האוונגליסט בהיבראיזמים וביסודות לשוניים שמיים מצביע לדעתם על קרבתו לעברית של תקופת הבית, ולפיכך זהו האוונגליון המהימן ביותר לחשיפת דמותו ההיסטורית של ישו, להבנת המונחים שבהם השתמש ולהבהרת הרקע התרבותי והדתי לפעילותו.

- 1 Sh. Safrai, 'Literary Languages in the Time of Jesus'; H. Eshel, 'Use of the Hebrew Language in Economic Documents from the Judaean Desert'
- 2 Sh. Safrai, 'Early Testimonies in the New Testament of Laws and Practices Relating to Pilgrimage and Passover'
- 3 S. Ruzer, 'The Double Love Precept in the New Testament and the Rule of the Community'
- 4 Ch. Safrai, 'The Kingdom of Heaven and the Study of Torah'

ל) כי לבלוב עץ התאנה המשולב באפוקליפסה הסינופטית מסמל את התקווה הצפונה בעתיד לעם ישראל.¹⁰ ובמאמר נוסף מפרי עטו הוא מדגיש את קדמות הגרסה של לוקס לטקס הסעודה האחרונה (כב, טו-יט).¹¹

לא זה המקום לדון בטיבו של לוקס ובמגמותיו התאולוגיות. אבל הטענה שמעלים החוקרים בספר זה מעוררת שתי שאלות עקרוניות:

א. האם הלבוש הלשוני של לוקס יכול להיות קריטריון מכריע לבחינת מהימנותו ההיסטורית, במיוחד בהתחשב בשימוש הנרחב שעשה בתרגום השבעים?

ב. האם תמונת היחסים המפויסים כביכול בין ישו לפרושים המוצגת בידי לוקס, הביקורת על הצדוקים הבאה לידי ביטוי בבשורתו ותיאור התפתחותה של הנצרות כהתפתחות הרמונית ואורגנית מן היהדות, אכן משקפים את האמת ההיסטורית או שהם נובעים ממגמותיו התאולוגיות?

מוסכם כי לוקס היה נכרי שכתב עבור נכרים, ושהוא מציג את העמדה הקתולית המובהקת ביותר מבין שלושת האוונגליונים. הוא כתב כבר מתוך פרספקטיבה כי 'אל הגויים נשלחה תשועת אלוהים' (לוקס כד, מז; מעשי השליחים כח, כה; על פי תרגום חדש, החברה המאוחדת לכתבי הקודש, ירושלים 1976), וכי נגזו הסיכוי לנטוע את הבשורה בקרב היהודים.¹² מגמתו של האוונגליסט לפייס ולגשר בין הדמויות הפועלות

סגנונו ההבראיסטי של לוקס ידוע היטב במחקר, ואין הוא פרי תגליתו של רוברט לינדזי כפי שניתן אולי להסיק מן המבוא לספר. כך למשל בפירוש הביקורתי ללוקס שהתפרסם בשנת 1896 בסדרה ICC, עמד אלפרד פלומר על הסגנון המגוון של לוקס, המשלב יסודות הבראיסטיים לצד סגנון יווני ספרותי, ואף שיער כי לוקס השתמש במקורות כתובים בארמית.⁵ בדרך כלל מוסבר סגנונו של לוקס בשימוש הנרחב שעשה בתרגום השבעים, אך החוקרים שמאמריהם מתפרסמים בספר שלפנינו דוחים הסבר זה.⁶

מכל מקום מה שמייחד את עמדתה של אסכולה זו איננו חשיפת היסודות ההבראיסטיים אצל לוקס אלא הטענה שעצם קיומם מעיד על כך שהאנגליון השלישי מציג את התיאור המהימן ביותר על דמותו ההיסטורית של ישו. למשל לדעת פלוסר עדיפותו של לוקס על מרקוס באה לידי ביטוי בכך שאין הוא מדגיש את החיכוך שבין הכנסייה לבית הכנסת ומנסה לתאר את מוצא הנצרות כהתפתחות הרמונית ואורגנית מן היהדות.⁷ רנדל בות ובריאן קווסניקה מבקשים להגיע באמצעות טכניקות לשוניות אל מקור פרה-סינופטי כתוב בעברית שהיה כביכול בידי לוקס, ושעל פיו ישו איננו יוצא במשל הכרם בהאשמה כנגד כלל העם היהודי אלא מבקר את הכהונה הגדולה בלבד (לוקס כ, ט-יט).⁸ למסקנה דומה מגיע דיוויד ביווין בניתוח הגרסה של לוקס לטיהור המקדש (יט, מה-מח).⁹ סטיבן נוטלי מנסה להוכיח על סמך לוקס (כא,

- 8 בות וקווסניקה (לעיל, הערה 6).
 9 D. Bivin, 'Evidence of an Editor's Hand in Two Instances of Mark's Account of Jesus' Last Week?'
 10 R. Steven Notley, 'Learn the Lesson of the Fig Tree'
 11 R. Steven Notley, 'The Eschatological Thinking of the Dead Sea Sect and the Order of Blessing in the Christian Eucharist'
 12 י' אפרון, חקרי התקופה החשמונאית, תל-אביב תש"ם, עמ' 274-273.
 5 A. Plummer, *A Critical and Exegetical Commentary on the Gospel According to S. Luke*⁵ (ICC), Edinburgh 1922, pp. xxvi, xlix ראו על עמדת פלומר גם בנספח למאמרם של בות וקווסניקה, עמ' 272.
 6 R. Buth & B. Kvasnica, 'Temple Authorities and Tithe Evasion: The Linguistic Background and Impact of the Parable of the Vineyard, the Tenants and the Son'
 7 D. Flusser, 'The Synagogue and the Church in the Synoptic Gospels'

מסתמכת מדגישה דווקא את העובדה שישו לא חייב את עשרת הדיברות כולן אלא רק את הדיברות שבין אדם לחברו: 'את המצוות אתה יודע: לא תנאף, לא תרצח, לא תגנוב, לא תענה עד שקר, כבד את אביך ואת אמך' (לוקס יח, כ; מתי יט, יח-יט), בדיוק אותן דיברות שאימצה הכנסייה הנוצרית.

אפולוגטיקה צרופה באה לביטוי במאמרו של בראד ה' יאנג, שדן בפרשת משפטו של ישו וצליבתו.¹⁴ כידוע לפי הסיפור של מרקוס ומתי הובא ישו לאחר מעצרו אל הכוהן הגדול ושם נערך לו באישון ליל משפט בנוכחות 'כל ראשי הכהנים והזקנים והסופרים', או 'ראשי הכהנים וכל הסנהדרין', ובסופו 'הכל הרשיעו אותו ופסקו שהוא בן מות' (מרקוס יד, נג - טו, א; מתי כו, נז-סח). לפי גרסת לוקס לא נערך לישו כלל משפט בפני ההנהגה היהודית. הוא נתפס בלילה והובא לבית הכוהן, ולמחרת בבוקר נערכה לו רק חקירה אם הוא 'המשיח' או 'בן האלוהים', ולאחריה הועבר לידי הנציב הרומי פונטיוס פילטוס מבלי שהתקיים משפט ומבלי שנגזר פסק דין כלשהו (לוקס כב, נד, סו - כג, א).

מרק טורנינג' מבקש להוכיח כי האפיזודה של חקירת ישו על ידי הכוהן הגדול כפי שהיא מתוארת אצל לוקס היא המהימנה ביותר, משום שעל פיה כלל לא התקיים בפני הסנהדרין משפט של ישו, אלא הייתה זו רק מעין חקירת דין.¹⁵ בדומה לכך טוען יאנג כי מבין היהודים האשמה נופלת רק על הצדוקים (the Priestly cast), ששיתפו פעולה עם החיילים הרומים והנציב, ואילו הפרושים וכלל העם היהודי לא נטלו חלק במשפטו של ישו ואף תמכו בו ובשליחים.

עד כאן אין עמדתם של חוקרים אלה חורגת מהצעות דומות שהועלו כבר בעבר, ושביקשו, בהתבסס על גרסת לוקס, להסיר או לצמצם את האחריות המוטלת באוונגליונים על היהודים למות

ובין נטיותיהן התאולוגיות והרצון להציג את הנצרות בראשיתה כחלק אינטגרלי של היהדות ובמיוחד זו הפרושית - מגמות אלה ידועות במחקר מאז שהתפרסמו תוצאות הביקורת של אסכולת טיכונגן במאה התשע-עשרה.¹³

מקריאה בספר נראה כי הבחירה של חוקרים אלה בלוקס נובעת קודם כול ממניעים אפולוגטיים. דומה כי העדפתו של האוונגליון השלישי היא חלק מן המאמץ לטשטש את הניגודים היסודיים בין ישו ליהדות ואת הפולמוס החריף שהוא ניהל עם מנהיגיה ופולחנה, לנקות את כלל העם היהודי מן האחריות המוטלת עליו בברית החדשה למות ישו, ולהציג את ישו כחכם פרושי הנטוע בסביבתו היהודית. לוקס הוא האוונגליון המשרת בצורה הטובה ביותר את התמונה שמבקשים חוקרים אלה להציג.

מניעים אפולוגטיים אלה בולטים לעין במיוחד בשני מאמרים.

חנה ספראי מבקשת להוכיח כי המושגים מלכות השמים ותלמוד תורה עדיין מתחלפים אהדרי במסורת הסינופטית ובספרות התלמודית, ומכאן שמלכות השמים שעליה דיבר ישו היא המשך ישיר לאידאלים שהתורה דוגלת בהם. היא מבססת את עמדתה על הוראתו של ישו במסורת שנקראת 'מכשול העושר' (לוקס יח, יח-ל; מתי יט, טז-ל). לדבריה 'לפי תשובתו של ישו, שמירת הדיברות, או ליתר דיוק שמירת עשרת הדיברות, סוללת את הדרך להיכנס למלכות השמים' (עמ' 189; ההדגשה שלי). אולם בניגוד גמור לפרשנות שהיא מציעה, המסורת שעליה היא

F.C. Baur, *The Acts of the Apostles in the Church History of the First Three Centuries*, I, London 1878, pp. 132-136

B.H. Young, 'A Fresh Examination of the Cross: Jesus and the Jewish People'

M. Turnage, 'Jesus and Caiaphas: An Intertextual-Literary Evaluation'

אין דבר שלילי יותר מאשר תוצאת הלימוד הביקורתית של חיי ישו. ישו מנצרת, שהופיע בציבור כמשיח, שהטיף על בואה של מלכות האלוהים, שייסד את מלכות השמים עלי אדמות ומת כדי לתת לפעילותו קדושה סופית, מעולם לא היה קיים. זוהי דמות שצוירה בידי הרציונליזם, הופחה ברוח חיים על ידי הליברליזם והולבשה על ידי התאולוגיה המורדנית בלבוש היסטורי.¹⁷

אולם משנות החמישים של המאה העשרים, עם גילויין של מגילות קומראן והופעתה של שיטת ביקורת העריכה בפרשנות האוונגליזם, החלה להתפתח גישה חיובית יותר לשאלת ישו ההיסטורי. כפי שכתב א"פ סנדרס: 'ההשקפה כיום היא שאנו יכולים לדעת טוב מאוד מה רצה ישו להשיג, שאנו יכולים לדעת הרבה יותר מה הוא אמר, וששני הדברים האלה מתיישבים עם הידוע לנו על עולם היהדות במאה הראשונה לסה"נ'.¹⁸ שיטתם של פלוסר ותלמידיו משתלבת אם כן במגמות הרווחות כיום במחקר, ולמרות חולשותיה המתודולוגיות יש בה משום תרומה להבנה ולכיסוס של השורשים היהודיים של התאולוגיה הנוצרית הקדומה ושל תפיסתה המשיחית-האסכטולוגית.¹⁹ אולם דומני כי תרומתה העיקרית של אסכולה זו היא בעמדה הנחרצת שהיא נוקטת בשאלת פניה של יהדות הבית השני, שאלה שעומדת היום בעין הסערה של חקר התקופה. בהדגישה את חשיבותם של המקורות התלמודיים להבנת דמותו של ישו, הוראתו ומשליו, היא מכריעה לטובת קיומה של יהדות מובחנת ומוגדרת בתקופת הבית השני, יהדות שהזרם הפרושי עומד במרכזה, ודוחה את העמדות המצדדות בקיומן של 'יהדות' ומאחרות את עלייתם של הפרושים למעמד של הנהגה לתקופת יבנה.

E.P. Sanders, *Jesus and Judaism*, London 1985, p. 2 18
 19 ראו למשל את מאמרו של מ' טורניגי 'המנתח את ההיבטים האסכטולוגיים של אמירת ישו לכוהן הגדול' 'מעשה תראו את בן האדם יושב לימין גבורת האלוהים' (לוקס כב, טט).

ישו. אולם עמדתו האפולוגטית של יאנג מרחיקה לכת הרבה מעבר לכך. הוא יוצא כנגד אנשי הכנסייה שהפכו את הצלב, המבטא לדעתו דווקא את הסולידריות של ישו עם בני עמו היהודים, לסמל לדחייתו על ידם ולאחריותם הקולקטיבית לצליבתו. הוא מאשים את הנוצרים לדורותיהם שאינם קוראים נכון את הברית החדשה, אין הם מתחשבים כלל ב'עובדות ההיסטוריות', שלפיהן ישו היה יהודי דתי נאמן לתורה ולעמו, ושהאחריות למותו מוטלת על הנציגים הרומיים ועל אלמנטים יהודיים מסוימים שחברו אליהם (על פי מעשי שליחים ד, כז). ומרוב רצון להפקיע את ישו מרשות הנוצרים ולהחזירו לחיק היהדות מסיים יונג את מאמרו בהצהרת אמונה נוצרית ממש: 'הצלב גם מלמד שהתבוסה הגדולה ביותר יכולה להפוך לניצחון. ואכן הניצחון האולטימטיבי של ישו לא ניתן לדחות, כי הבשורה שלו יכולה עדיין להישמע וסבלו יכול עדיין להביא תשועה בכל מקום שבו נענים אנשים לקריאתו והופכים את הוראתו למעשה' (עמ' 209).

מסקנותיו של יאנג מדגימות את הקשיים הנוצרים בעמדתה של אסכולה זו כולה, והם מעלים את השאלה העקרונית האם ניתן בכלל לחשוף את דמותו ההיסטורית של ישו, שמופיע בברית החדשה כולה כבר בדמותו הכריסטולוגית, כמושא האמונה והפולחן של הדת הנוצרית.¹⁶ החיפוש אחר ישו ההיסטורי עומד במוקד המחקר זה למעלה מ-200 שנה, מאז שהתפתחו האסכולות הביקורתיות. עד מחצית המאה העשרים לערך נראה היה שחיפוש זה הגיע למבוי סתום והסתיים בכישלון מוחלט, כפי שכתב אלברט שווייצר בספרו 'החיפוש אחר ישו ההיסטורי':

16 לתפיסה זו ראו: י' אפרון, ראשית הנצרות ואפוקליפטיקה בתולדות ישראל, תל-אביב תשס"ד; הנ"ל, התהוות הכנסייה הנוצרית הראשונה, תל אביב תשס"ו.
 17 A. Schweitzer, *The Quest of the Historical Jesus*, London 1926, p. 396

עלי יסיף

'ספר החזיונות' לר' חיים ויטאל: מהדורה חדשה

ספר החזיונות: יומנו של ר' חיים ויטאל, ההדיר והוסיף מבוא והערות משה מ' פיירשטיין, ירושלים: מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח והאוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ו, 4+235 עמ'

'ספר החזיונות' – יומנו האישי של ר' חיים ויטאל – הוא אחד הטקסטים הספרותיים המרתקים שהגיעו אלינו מן התרבות היהודית של ראשית העת החדשה. גדולתו היא בחשיפה הכואבת והכנה של החרדות, השנאות, האשליות והתקוות הכמוסות, אפילו אלה הקבורות עמוק מתחת לסף התודעה של בעל היומן. חשיפה כזאת הייתה אפשרית בחברה דתית שמרנית וקיצונית כל כך בערכיה כמו החברה היהודית בצפת או בדמשק סביב שנת 1600, מפני שהתכנים הללו הוסוו בצורה של 'חזיונות' – חלומות ממש וחלומות בהקיץ, התגלויות מיסטיות, הגדת עתידות וכיוצא באלה – של ר' חיים ויטאל עצמו ושל אחרים בסביבתו הקרובה, ומפני שהכותב כנראה לא התכוון כלל לפרסם את היומן, אלא ראה בו רשימות אינטימיות שטוב להן שתישארה בכתובים.

זוהי ככל הנראה הסיבה העיקרית לכך שמהדורה חדשה של 'ספר החזיונות' הפכה צורך דחוף. זמן קצר לאחר שנתפרסמה מהדורת הדפוס הראשונה של החיבור, מהדורת אהרן זאב אשכולי משנת תשי"ד, אספו אנשי 'מוסד הרב קוק' – הוצאת הספרים שפרסמה אותו – את כל עותקי הספר שלא נמכרו; הדבר נעשה כנראה מסיבות של צנזורה דתית, ומאז לא ניתן היה להשיג עוד

את הספר. אמנם בשנת תשס"ב הוציאה ישיבת 'שובי נפשי' מהדורה נוספת של החיבור, בעריכתו של הרב עזריאל מנצור, אך היא נפוצה בחוגים חרדיים בעיקר, ולא הייתה זמינה לקהל החוקרים והסטודנטים. נוסף על כך יש במהדורה זו פגמים אופייניים כגון מחיקת שמות יריביו של ר' חיים ויטאל, שהושמצו ביומן בחריפות רבה, כמו ר' יעקב אבולעפיה, ועם זאת היא ראויה להערכה רבה מזו שניתנה לה עד עתה, ועוד אחזור לכך להלן.

המהדורה החדשה של 'ספר החזיונות' שהוציא עתה לאור משה מ' פיירשטיין, ערוכה באופן מאיר עיניים, והיא הופכת את הטקסטים הכלולים בה לנגישים מבעבר, וזמינה לכל לומד וקורא שהתרבות הצפתית – אחת המרתקות בתולדות התרבות היהודית – היא לו חומר לימוד והשראה. עם זאת לבד מן הנוחות קשה למצוא במהדורה שלפנינו יתרונות. את חשיבותה של מהדורה מדעית יש לבחון בשלושה תחומים עיקריים: הטקסט, ההערות המלוות אותו, והמחקר שבמבוא האמור לפתוח אותו להקשרים נרחבים יותר – היסטוריים, ספרותיים וכדומה. בכל שלושת התחומים הללו מצאתי במהדורה שלפנינו חולשות עקרוניות.

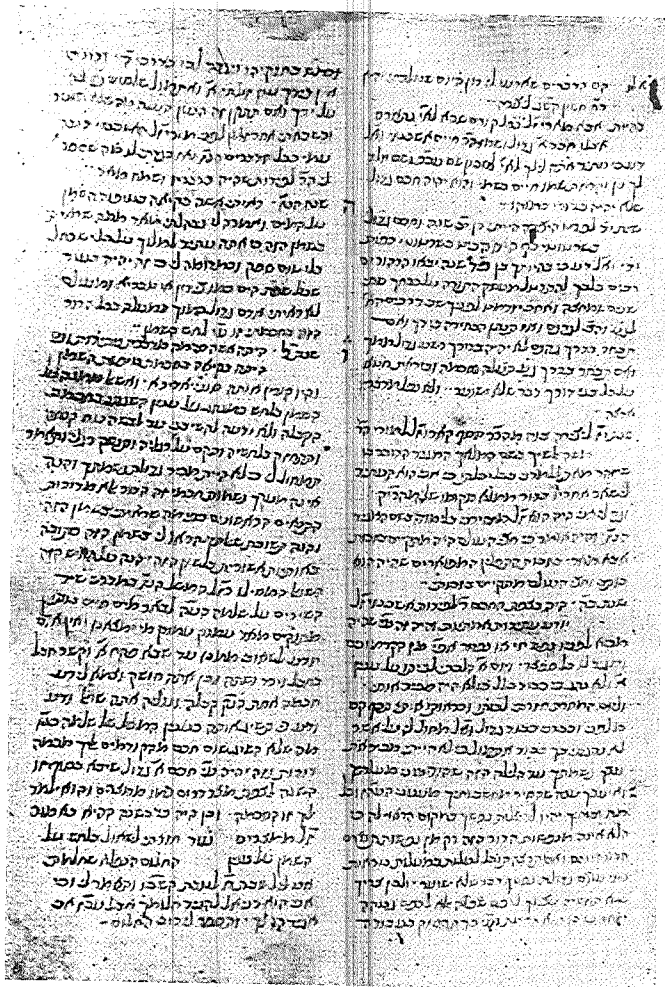
אשר לטקסט, המהדיר הבהיר: 'המהדורה נערכה על פי עותק של הצילום שנשאר במוסד הרב קוק. קראתי מחדש את כתב היד, ובמקום שהצילום לא היה קריא נעזרתי בפיענוחו של אשכולי. עליי לציין כי סמכתי על מהדורת אשכולי במקומות הקשים לקריאה שכן השוואת הצילום למהדורת אשכולי הראתה כי המהדורה, רובה ככולה, איננה שונה מכתב היד וכי מלאכת העתקתו בידי אשכולי הייתה מצויינת' (עמ' 42). יש לשבח את המהדיר על כנותו, אך ברור מדבריו שלא רק שאין במהדורה הנוכחית כל חידוש או שיפור ביחס למהדורת אשכולי, אלא שהיא

נסמכת עליה ממש, ואם כן – לשם מה מהדורה חדשה, אם הקודמת אמינה יותר, לפי הודאתו של המהדיר עצמו? השינויים שעשה, והמנויים שם בהמשך, הם חסרי כל חשיבות טקסטואלית (השמטת הפרק החמישי, הוספת סוגריים מרובעים וכיוצא באלה).

לעומת זאת בתחום ההערות הוסיף פירשטיין לא מעט. ההערות במהדורתו של אשכולי מועטות ביותר, מפני שמת באופן פתאומי בשנת 1948 ולא הספיק להשלימן, וההערות הטקסטואליות במהדורת פירשטיין רבות ומלאות יותר. אבל רובן הגדול (אם כי לא כולן) בעלות אופי טכני ומילולי, וכוללות מראי מקום לפסוקי מקרא ולמאמרי חז"ל, פתיחת ראשי תיבות והפניות ספורדיות לכתבים אחרים של ר' חיים ויטאל או למחקרים שנתפרסמו על הנושא הנדון. מבחינה זו ראוי להשוות את מהדורתו של פירשטיין למהדורה של מנצור, שכנראה מפני שיצאה לאור כספר קודש, בהוצאה של ישיבה חרדית, לא זכתה להתקבל בחוגי החוקרים. אכן היא מסורבלת יותר ונגישה פחות, היא מוקפדת פחות – כדרכם של ספרים בחברה החרדית – ואפילו נעשתה בה כאמור צנזורה מסוימת. אך היא מלאה וגדושה – והיא אכן חידוש מרענן לעומת מהדורת אשכולי:

בהערות המלוות את הטקסט של 'ספר החזיונות' יש שפע השוואות רבות חשיבות לכתבים אחרים שנוצרו בתרבות הצפתית או לאחריה, הערות אתנוגרפיות מרתקות על מנהגי לבוש, על טקסים ועל אמונות מיסטיות בצבעים ובצורות וחומר עשיר נוסף שתרומתו רבה להבנת החיבור. אכן כל זה אולי ללא הביקורת המדעית שאנו מחויבים בה – אך הושקעה בדברים עבודה מלומדת, יסודית ומרשימה ביותר, מעבר לשימוש במאגר מידע לאיתור פסוקי מקרא ומאמרי חז"ל. השוואה למהדורת מנצור מלמדת עד כמה דלילות ההערות במהדורת פירשטיין, שנכתבו

העמוד הראשון של ספר החזיונות לרמח"ל בכתב ידו

ושל דברי פוסק אחד מימי הביניים. זה כל מה שיש כאן: לא דיון בשאלות העקרוניות העולות מן החשיפה האינטנסיווית כל כך לחלומות בחיבור, ואפילו לא הפניה לספרות המחקר הענפה בנושא. אמנם במבוא מסופר תוכנם של כמה וכמה חלומות יפים – אך לא לכך מצפים ממבוא מחקרי: סיפור תוכנו של טקסט לא ראוי שיבוא במקום מחקר שלו.

קבלת האר"י מתומצתת במבוא בשלוש פסקאות קצרות (עמ' 38–39). למי מיועדים הדברים, ומה מטרתם? אוי למי שאינו יודע קבלת האר"י מהי וילמד עליה מכאן, ואוי למי שלמד את קבלת האר"י וקורא שלוש פסקאות אלה. והרי הקדמתו של שלום לספרו על שבת צבי היא המופת לתמצית כזו (והיא נפרשת על כמה עשרות עמודים), והיא מצויה בידי הקורא גם באנגלית! כמה וכמה פעמים חוזרת במבוא התפיסה השגויה ש'ספר החזיונות' שייך ל'סוגת האוטוביוגרפיה הרוחנית' (עמ' 11, ועוד הרבה). מה לאוסף זה של חזיונות – חלומות, הזיות, הגדת עתידות – ולאוטוביוגרפיה? האוסף אינו מאפשר לעמוד לא על התפתחותו הרוחנית של ר' חיים ויטאל, לא על מקור רעיונותיו והגותו ולא על המורשת שקיבל מרבותיו בהלכה ובמיסטיקה. מה שיש בספר הם קטעים ספורדיים של אירועים נפשיים – חלקם מודעים, חלקם בלתי מודעים – שאירעו לר' חיים ויטאל, לבנו שמואל ולדמויות אחרות שפעלו בסביבתו הקרובה. אין קשר ברור בין אירועים אלה (אלא במקרים בודדים שבהם קשורים שניים-שלושה חלומות כאלה יחד), והם מנותקים זה מזה הן מבחינת הזמן והן מבחינת הדמות החוזה או החולמת. כולם קשורים לנושא מרכזי אחד: מקומו ומעמדו הראוי של ר' חיים ויטאל, לפי דעתו שלו, באירועים המשיחיים העומדים בפתח. לא נעשה כאן ניסיון לתאר את מאורעות חייו, לא הפיזיים ולא הרוחניים, אלא

ללימוד והשכלה כללית על התרבות הצפתית, למי שאינו מכירה עדיין. אולי אפשר להסביר את אופיו הסיכומי, הטרוויאלי משהו, של מבוא זה בכך שהוא מתורגם, כנראה כלשונו ממש, מן המהדורה האנגלית של החיבור. ברור שעבור קורא שאינו יכול לעשות שימוש במקורות ובמחקרים עבריים – יש כאן תמונה מקיפה ומרשימה. לכן חבל שהמהדיר והמערכת המדעית של הוצאת מכון בן-צבי לא מצאו לנכון לפרסם מבוא מקורי עבור קהל החוקרים והלומדים העברי.

ואולי יש בדברים אלה עוול מסוים למי שאינו קורא עברית. הרי פורסמו באנגלית מחקרים חשובים, מקוריים ורבי חשיבות, כמו הערכים המצוינים של גרשם שלום על האר"י ועל ר' חיים ויטאל ב'*Encyclopaedia Judaica*, שראו אור עוד בשנת 1973, הביוגרפיה המרתקת של לורנס פיין על האר"י, שלא להזכיר את מחקרו, שהפך כבר לקלסיקה, של רפאל יהודה צבי ורב־לובסקי על יוסף קארו¹ – כל אלה ורבים אחרים זמינים לקורא האנגלי, ואם כן לשם מה לסכמם במבוא למהדורה?

האופי הסיכומי בא לידי ביטוי גם בנושאים חשובים יותר מהביוגרפיות של אנשי צפת, הזמינות כאמור לכל מתעניין. כידוע עיקרו של החומר נחשף ב'ספר החזיונות' באמצעות חלומות. על כן דיון בחשיבותו של החלום בתרבות הצפתית הוא לא רק חשוב, אלא עקרוני. ואכן פסקה אחת – הפותחת: 'בספרות הרבנית והקבלית מצינו מגוון רחב של דעות בעניין חלומות' (עמ' 35), והמסתיימת בראש העמוד הבא – היא סיכום של כמה מאמרי חז"ל

1 G. Scholem, 'Luria, David ben Judah', *Encyclopaedia Judaica*, XI, cols. 571–578; idem, 'Vital, Hayyim ben Joseph', *ibid.*, XVI, cols. 171–176; L. Fine, *Physician of the Soul, Healer of the Cosmos: Isaac Luria and His Kabbalistic Fellowship*, Stanford 2003; R.J.Z. Werblowsky, *Joseph Karo: Lawyer and Mystic*, London 1962

תיאור זה? והרי כך אמר בנו, ר' שמואל ויטאל:

אמר שמואל: עד פה עזרני האל יתברך להשלים ספרי הרב הגדול אבא מארי זלה"ה, דבר לא נעדר מהם, מקטן ועד גדול, מוגהים כיד ה' הטובה עלי, ואחר כך מצאתי באמתחותי קונטרסים (ההדגשות שלי) גם כן מכתיבת יד אבא מארי ז"ל, מדברים הנוגעים אליו לשרש נשמתו [...] וכדומה לי שהרב אבא מארי ז"ל רצה להסתיר אותם לרוב ענותנותו, שלא להודיע שרש נשמתו לרבים, ואני בעניי פחדתי פן אחרי יהיה הלקט ההוא שכחה, לכן גמרתי בלבי לעבור על רצונו ועמו ז"ל הסליחה, ורציתי לכתוב אותם על ספר ויוחקו למען יעמדו ימים רבים" (שער הגלגולים, הקדמה לו, עמ' קכה).

ר' שמואל ויטאל טען אפוא בפירוש שמצא באמתחותיו קונטרסים – כלומר רשימות פזורות במקומות שונים ('אמתחותי'), ושהוא אשר ערך כתב אותם על ספר. הוא עשה זאת שנים רבות לאחר מות אביו – לאחר שכבר ערך את כתביו האחרים והוציאם לאור. הדברים אכן אינם ברורים וחד-משמעיים, אבל מכאן ועד הטענה הפסקנית שר' חיים ויטאל עצמו הוא שאסף את הרשימות וחייבן לספר, ומכאן שלפנינו אוטוביוגרפיה המבוססת על רטרופסקטיבה, המרחק רב, ויש לדחות קונצפציה זו מיסודה.

כאמור אף שהמהדורה החדשה של 'ספר החזיונות' רואה אור חצי מאה לאחר מהדורת אשכולי, איני מוצא בה יתרון לעומת המהדורה שבה השתמשנו עד עתה, לכד מן הנוחות והנגישות. יכול הקורא להתנחם ולומר: אף זה חשוב. ואכן אם באמצעות הפיכת הספר לנגיש ונוח לעיון תעודר המהדורה החדשה של 'ספר החזיונות' את קהל הלומדים והקוראים הבאים אחרינו לפתוח את הטקסט הנפלא הזה, להכיר את רקעו ולעמוד על המתח האישי, החברתי והאידיאלי האדיר האצור בו, אולי יצא הפסדה בשכרה.

להוכיח שוב ושוב את הייעוד הגדול שלמענו בא לעולם.

לכך מצטרפת טענת 'נקודת המבט הרטרור-ספקטיבית', המייחדת לדעת המהדיר את 'ספר החזיונות' מיומנים מיסטיים אחרים (כמו אלה של ר' יוסף קארו ור' אלעזר אזכרי). אך מאיזו בחינה מתגלה ב'ספר החזיונות' 'נקודת מבט רטרופסקטיבית'? האם ישב ר' חיים ויטאל בשלב מאוחר של חייו, נניח בדמשק בשנת ש"ע – שבה חלם את החלומות האחרונים המתועדים בספר – התבונן באירועי חייו וסיפר אותם מנקודת מבט 'רטרופסקטיבית'? והרי הדבר מנוגד לכל מה שידוע על החיבור. כל חלום או חזיון מופיע כאן בציון התאריך המדויק שבו נחזה. האם אפשר לעלות על הדעת שבשנת 1610 זכר ר' חיים ויטאל לפרטי פרטים חלומות שחלם ארבעים ואפילו חמישים שנים קודם לכן, כולל תאריך החלימה המדויק? אחת משתיים: או שבדה אותם מלבו – מה שלא נכון להניח – או שרשם את החלומות לפרטי פרטיהם מיד לאחר שחלם או חזה את חזיונותיו (כי ראה בהם מסרים 'אותנטיים' מן העולמות העליונים, שחובה לשמרם), ובסוף ימיו רק סידר (הוא או אדם אחר) את רשימותיו בסדר כרונולוגי כפי שהן מצויות לפנינו וארגן אותן ב'קונטרסים', על פי נמעני החלומות ומשמעותם. אם כן אין כאן כל 'רטרופסקטיבה' – החלומות מתארים את הדרך שבה ראה ר' חיים ויטאל את עצמו בזמן האירוע, קרוב לזמן החלום או החזיון. מכאן שהגדרתו של 'ספר החזיונות' כיומן, שנכתב שלב שלב בזמן התרחשות האירועים, היא הנכונה, וראייתו כאוטוביוגרפיה אין לה על מה לסמוך.

לדברי המהדיר 'בשנים 1609-1612 אסף רח"ו את רשימותיו האוטוביוגרפיות ומהן חיבר את ספר החזיונות' (עמ' 22). ויש לתמוה: על מה מבוסס

חלקו של הדפוס בירושלים במאה התשע-עשרה בתולדות הדפוס היהודי

שושנה הלוי, ספרי ירושלים הראשונים, ירושלים: אריאל, תשס"ו (דפוס צילום של מהדורת מכון בן צבי והאוניברסיטה העברית, תשל"ו), עמ' 328, כולל הקדמה למהדורה החדשה, מילואים נספחים ומפתחות

יום חג הוא לשוחריו ואוהביו של הספר העברי – ספרה החשוב של שושנה הלוי רואה אור מחדש ביזמתו המבורכת של אלי שילר, בעליה של הוצאת 'אריאל'. הלוי שייכת לדור של ביבליוגרפים וספרנים שעבדו בבית הספרים הלאומי בירושלים, וראו כשליחות את מלאכת הקודש שעסקו בה, רישום מועד ומבוקר של הספרים העבריים למן ראשית הדפוס העברי ועד ימינו. עם חבורה נכבדה זאת נמנו אריה טויבר, אברהם יערי, ברוך שוחטמן ורבים וטובים אחרים.¹ פעולתם הייתה חלק מן התחייה התרבותית שחלמו כי הציגו תביא, ותוצאתה – ספרים ומאמרים שאין ערוך לחשיבותם לחקר התרבות היהודית.

הלוי חשפה בעבודה קפדנית רבים מהספרים שנדפסו בירושלים בשנים תר"א-תר"ן. על פי בדיקת המצאי ברשימותיה היא ראתה כי בחמישים השנים הראשונות של פעילות הדפוס בירושלים, שלא כבשנים הבאות אחריהן, מילאו בתי הדפוס בירושלים את צורכי השעה של בני 'היישוב הישן' בירושלים בפרט ושל תושבי ארץ-ישראל בכלל. כללו של דבר, הספרים שנדפסו בהם באותן שנים קשורים קשר בל יינתק בהווי המקומי. בספרה מצויים רישומי ספרים שנעלמו מעין

הביבליוגרפים. את אלה מצאה הלוי באוספים פרטיים, כאוספי משפחות מונטיפיורי באנגליה ולעהרן בהולנד, בספריות לאומיות, כספרייה הבריטית, ובספריות מרכזיות, כספריית הכנסייה הקתולית בוויקינג.

בספר הובאו רישומי הדפסות של כרוזים, תקנות ומודעות, לצד הקדמות והסכמות לספרים שהעתיקה המחברת, ובהם מידע שלא יסולא בפז לתולדות היישוב בירושלים. הלוי חשפה מחברים אנונימיים וקשרים והקשרים חברתיים ותרבותיים, שהתגלו לה במהלך רישום המצוי בשערי ספרים ובמהלך איסוף החומר על המחברים, המדפיסים ושאר העוסקים במלאכת הספר.

רשימותיה המפורטות מסודרות בספר באופן כרונולוגי, על פי שנות הדפסת הספרים ולא על פי שמות המדפיסים. בסוף הספר נדפסו רשימת מילואים לספר, נספחים, רשימת ספרים שיוחסו לרפואי ירושלים ומפתחות. המפתחות כשלעצמם הם כלי המחזיק ברכה מרובה, כי יש בהם רשימה מפורטת של שמות המדפיסים ופועלי הדפוס, לצד שמות מחברים, מסכימים על הספרים ואישים שנזכרו בספרים, בהסכמות שניתנו לספרים ושהודפסו בפתחם, או בהקדמותיהם. מנגנון המפתחות המפורט כולל גם שמות ערים, ומעל הכול מפתח מפורט של שמות הספרים, החוברות, העיתונים והכרוזים שהודפסו בירושלים.

★

מעטים ורעים היו ימי הדפוס העברי בארץ-ישראל עד המאה התשע-עשרה. הניסיון הראשון להקים בית דפוס בארץ-ישראל היה ניסיונו של המדפיס הנודד אליעזר בן יצחק אשכנזי.² הוא נולד בפראג,

1 ראו עוד בספרי, הספר כסוכן תרבות בשנים ת"ס-תר"ס, תל-אביב תשס"ב, עמ' 160-163.

2 ראו: ח"ד פרידברג, תולדות הדפוס העברי בפולניה, תל-אביב תש"י, עמ' 45-50; א' יערי, הדפוס העברי

'מדרש שמואל', שהוא בחלקו הגדול אנתולוגיה לפירושים נפלאים אחרים על המסכת. כל המחברים האלה הרחיקו נדוד לתורכיה ואיטליה כדי לפרסם את ספריהם. זאת עשו כיוון שחששו שאליעזר בן יצחק לא יוכל להפיץ את ספריהם. אבל ככל הנראה לא פחות מכך השתוקקו לנסוע לארצות הים – תורכיה ואיטליה – כדי לראות, להיראות ולאסוף תרומות לישיבותיהם ולהדפיס ספריהם.⁴

הדפוס העברי שהתקיים שנים ספורות בלבד בצפת שקע בתדרמה עד המאה התשע-עשרה. אז החל ישראל ב"ק בצפת את פרשת עלייתו לארץ, וחידש שם את הדפוס העברי, פעולה חלוצית שהסתיימה באסון רעש האדמה בצפת בשנת תקצ"ז (1837). עד אז הספיק להדפיס רק שישה ספרים עבריים.

מבלי עבודות כעבודתה של הלוי היה המחקר חסר ידיים ורגליים. בזכות עבודתה ראתה לאחרונה אור עבודת דוקטור שמצאי הספרים שרשמה הלוי היה המקור העיקרי לה, היא עבודתה של אסתר קנדלשיין.⁵

מעבודתה של קנדלשיין יכול הקורא ללמוד משהו על הביקוש לסוגי ספרי הקודש שנדפסו בירושלים, שרובם נועדו לצריכה פנימית של יושבי ירושלים וארץ הקודש. היא סיפקה לקוראיה טבלאות מאירות עיניים על התפלגות הדפסות סוגי הספרים השונים בירושלים. אבל מעבודתה של קנדלשיין ומעבודתה של הלוי אין הקורא

ובה למד את מלאכת הדפוס. משם עבר ללובלין לאחר שבני משפחת שחור, שאת אבותיהם הכיר בפראג, הזמינוהו לעבוד אתם בפולין. לאחר מכן נדד לתורכיה, ושם חבר לדוד בן אליהו קשתי והדפיס עמו כמה ספרים. בשנת של"ז (1577) עלה עם חומרי דפוס לארץ-ישראל והשתקע בצפת, וביקש להקים בה בית דפוס, לקיימו ולהתקיים ממנו. מתוך עשר שנים שכביכול שהה בצפת, הדפיס בה ספרים בפועל רק ארבע שנים, וכל יבול עבודתו שישה ספרים בלבד, והמפורסם שבהם הוא אוסף הפיוטים של ר' ישראל נג'ארה 'זמירות ישראל', שנדפס באחרית ימי הדפוס בצפת בשנת שמ"ז (1587).³

ניסיון ראשון זה לייסד דפוס בארץ-ישראל נכשל לחלוטין. רוב חכמי צפת שכתבו יצירות ספרותיות מופלאות בתוך פרק זמן קצר, שרובו בתקופת שהייתו של אליעזר בן יצחק בצפת, או ממש בסמוך לה, נמנעו מלהשתמש בשיירותיו. הספרים שנכתבו אז בצפת כללו ספרים שזכו לתהילת עולם: בתחום ההלכה אזכיר את חיבורו של ר' יוסף קארו 'שולחן ערוך', וכן היו בהם ספרי פרשנות על התנ"ך כפירושי ר' משה אלשיך, ספרי קבלה ככתבי ר' משה קורדובירו והמפורסם שבהם ספרו 'פרדס רימונים', ספרות מוסר קבלית, שבה זכה להצלחה ולשימוש רב ספרו של תלמידו של קורדובירו ר' אליהו די וידאש 'ראשית חכמה', ואחרון אחרון ייזכר פירושו של ר' שמואל אוזיידא, תלמידו של האר"י, על פרקי אבות,

¹ 'איגרת שמואל' (קורוג'ישימי והסמוכה לקושטא) ש"ז, כי לא עזב את ארץ-ישראל ארבעים שנה, ועכשיו ההכרה לגייס כספים לשיבתו (בעין זיתים) גרם לנסיעתו לתורכיה, נסיעה שניצל גם להדפיס ספרו. יש בכך ביקורת סמויה על המטיילים ללא הפסק בין ארץ-ישראל לתורכיה ואיטליה.

² ראו: א' קנדלשיין, 'הדפוס העברי בארץ ישראל של"ז-תרפ"ג: היבטים ביבליוגרפיים, תרבותיים וסוציאליים', אקונומיים, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ד.

בארצות המזרח, א, ירושלים תרצ"ז, עמ' 10-11, 17-20; הנ"ל, הדפוס העברי בקושטא, ירושלים תשכ"ז עמ' 30-32, 124-125; א"מ הברמן, פרקים בתולדות המרפיסים העבריים וענייני ספרים, ירושלים תשל"ח, עמ' 313-316.

³ נג'ארה הוא הפייטן שפיוטו 'יה ריבון עלם ועלמאי', מושר ברבות מקהילות ישראל, ואשר הפך לפייטן החביב על השבתאים. ראו: ג' שלום, מחקרי שבתאות, ההדיר 'ליבס, תל-אביב תשנ"ב, עמ' 261, 737-741. ⁴ אוזיידא מעיד בפתח פירושו על מגילת רות, בספרו

יכול ללמוד על כלל סוגי הספרים שצרכו בפועל תושבי ארץ-ישראל בכלל וירושלים בפרט.

בדיקת מצאי הספרים שהודפסו בירושלים בחמישים השנים הראשונות לקיום דפוס עברי בה, מגלה כי בתי הדפוס שפעלו בעיר סיפקו רק חלק מהצורך של בני ירושלים וארץ-ישראל בספרים. את החומשים שהצטרכו להפיץ בין תלמידי החרדים, ואת מסכתות הגמרא שנזקקו להן הלומדים בישיבות ובבתי המדרש בירושלים ובשאר ערי ארץ-ישראל, ייבאו לארץ מחו"ל; מעט מאוד סידורי תפילה הודפסו בירושלים, ולכן המסקנה המתבקשת היא שגם ספרות זו, שהייתה נחוצה נחיצות מתמדת, יובאה בעיקרה מחו"ל.

מדפיסי ירושלים לא התיימרו להתחרות במרכזי הדפוס הגדולים בעולם היהודי, שיצאו מהם ספרים לרחבי הפזורה היהודית. הדעת נותנת שבמחירי ההיצף שבהם יכלו דפוסים אלה לייצא חומשים, גמרות וסידורי תפילה, לא יכלו מדפיסי ירושלים להתחרות.

הדבר נכון גם באשר להדפסת הספרות ההלכתית הקנונית, הנחוצה בכל ישיבה ובית מדרש, על נושאי כליה, החל ב'משנה תורה' מאת הרמב"ם, המשך ב'ארבעה טורים' מאת ר' יעקב בן אשר, וכלה ב'שולחן ערוך' מאת ר' יוסף קארו. אם נרצה למנות את כל הספרות ההלכתית הנחוצה שלא הודפסה בירושלים נמנה את רובה, וכך הוא גם באשר לביאורים לתלמוד ולחידושים ופלפולים. יתרה מזאת: למעשה מעט

החיבורים שהודפסו בירושלים בתחום הפרשנות התלמודית וההלכה, היו ברובם חיבורים של בני הארץ, ולא של החשובים שבהם. אולי המעניין שביניהם הוא הספר 'בית חדש' מאת ר' עקיבא יוסף שלזינגר, אדם שכבר כתבו עליו כמה וכמה מאמרים.⁶ עדיין הוא מחכה לביוגרף שלו ולתיעוד ומחקר של עלילותיו ושל המחלוקות עליו, ומספרה של הלוי יהיה סיוע רב לכך (ראו רשימת חיבוריו, על פי המפתח שבסוף הספר, עמ' 315, בערכו). לעומת זאת לא נדפסה בירושלים הביקורת החשובה ביותר, החריפה והנועזת על 'שולחן ערוך' לקארו, היא ביקורתו של חכם ספרדי תושב הארץ במאה השבע-עשרה ר' חזקיה די סילבה, בן ליורנו, שעלה לירושלים ללמוד בישיבתו של ר' משה גאלאנטי. ספרו של די סילבה 'פרי חדש' לא נדפס בארץ, וכך גם ההשגות עליו, 'פרי תואר', שכתב החכם היהודי בן מרוקו שעלה באחרית ימיו לירושלים, ר' חיים בן עטר, המחבר הנודע של הביאור 'אור החיים' על התורה. ספרים חשובים אלה ראו אור בחו"ל,⁷ וכמותם כל אותם ספרים שמניתי לעיל, שלבטח נלמדו בישיבות ובבתי מדרש שבארץ-ישראל.

גם ספרי המוסר היהודיים הקלאסיים כ'שערי תשובה' של ר' יונה גירונדי או 'חובות הלבבות' מאת בחיי אבן פקודה, הספרדיים, ואפילו 'דאשית חכמה' לר' אליהו די וידאש, החכם הצפתי, לא הודפסו בירושלים. ספרי המוסר שהודפסו בה היו מעטים, וביניהם ראוי לציון ספר 'שבט מוסר'

7 ספריו של די סילבה ראו אור בסדר הבא: פרי חדש על טור יורה דעה, אמסטרדם תנ"ב; על טור אורח חיים, אמסטרדם תס"ו; על הלכות סוכה, ראש השנה ומגילה, זאלקווא תקט"ו; על טור אבן העזר, וינה תקס"ט. ספר 'פרי תואר' מאת ר' חיים בן עטר נדפס באמסטרדם תק"ב. על הספרים הללו ומחבריהם ראו: ח' טשרנוביץ (רב צעיר), תולדות הפוסקים, ג, ניו-יורק תש"ח, עמ' 175-184. עוד ראו באופן תמציתי בספרו של מ' אלקן, המשפט העברי, ג, ירושלים תשל"ג, עמ' 1193.

6 ראו קבוצת המאמרים על אודותיו שכותרתה 'עקיבא יוסף שלזינגר – הצינוני הראשון?': מ' סילבר, 'פעמי לב העברי בארץ הגר', קתורה, 73 (תשרי תשנ"ה), עמ' 84-105; 'שלמון', 'מבשרי הציונות ומבשרי החרדיות', שם, עמ' 106-111; ' ברטל', 'מי הוא 'העברי'', שם, עמ' 112-114. כמו כן ראו: מ"ק סילבר, 'פעמי לב העברי בארץ הגר': ר' עקיבא יוסף שלזינגר – בין אולטרה אורתודוכסיה ולאומיות יהודית בראשיתן', א' שגיא וד' שוורץ (עורכים), מאה שנות ציונות דתית, רמת-גן תשס"ג, עמ' 225-254, ושם ביבליוגרפיה נוספת.

מאת אליהו הכהן האיתמרי מאיזמיר, שנחשד בשבתאות;⁸ זוהי אנתולוגיה הלקוהה מספרי מוסר רבים, ועל פי מספר מהדורותיה הייתה ספר המוסר הנפוץ ביותר בעולם היהודי במאה השמונה-עשרה;⁹ 'שבט מוסר' נדפס בדפוס השותפים ברי"ל, הכהן וסלומון בשנת תרכ"ג. עוד ספר מוסר נפוץ שהודפס בירושלים היה 'ספר הישר', שחובר ככל הנראה בספרד במאה השלוש-עשרה, ואשר יוחס לכמה וכמה מחברים, ובהם בעיקר לרבנו תם, האשכנזי, ולר' יונה גירונדי, הספרדי, שני ייחוסים שאינם נכונים;¹⁰ גם 'ספר הישר' נדפס בדפוס השותפים ברי"ל, הכהן וסלומון בשנת תרכ"ד. 'צואת ר' אלכסנדר זיסקינד מהורודנא', המחבר הידוע של ספר 'יסוד ושורש העבודה', בן המאה השמונה-עשרה, שכינהו 'החסיד שבין המתנגדים', נדפסה בדפוס ב"ק בשנת תרכ"ד; צוואה זו ממליצה על לימוד יומיומי דרך קבע של ספר 'חמדת ימים', ספר שנחשד כי מקורו בשבתאים.¹¹ 'איגרת הטיוול' לר' חיים בן בצלאל, אחי המהר"ל מפארג, בן המאה השש-עשרה, נדפסה בדפוס ב"ק בשנת תרכ"ה. 'ספר היראה' מאת ר' יונה גירונדי נדפס בדפוס רויטברג בשנת תרכ"ו. 'קיצור חובות הלבבות' מאת מנחם בן זרח הצרפתי, שנודע מספרו 'צדה לדרך', נדפס בדפוס ב"ק בשנת תרכ"ה. ואחרון אחרון ייזכר ספר 'תיקון מידות הנפש' מאת המשורר והפילוסוף בן המאה השתיים-עשרה שלמה אבן גבירול, אשר נדפס בתרגומו של יהודה אבן תיבון מן הערבית בדפוס רוקח-טננבוים בשנת תרמ"ג.

חסידיים בודדים של ר' ישראל בעל שם טוב עלו לארץ-ישראל החל בשנת תק"ז, ועוד חסידיים

בודדים עלו בשנת תקכ"ד, אבל העלייה הראשונה של כמה מאות חסידים הייתה בשנת תקל"ז.¹² הם עלו בראשות ר' מנחם מנדל מוויטבסק, תלמיד המגיד ר' דב בער ממזריץ, והתיישבו בטבריה ובצפת, ואחריהם הגיעו חסידים לחברון. ואולם למרות נוכחותה של אוכלוסיית חסידים בארץ, בדפוסי ירושלים הודפסו במאה התשע-עשרה רק שני ספרים חסידיים, שיחודו לתורתו של נכדו של

שער 'קיצור חובות הלבבות', דפוס ישראל ב"ק, תרכ"ה

ושם ביבליוגרפיה נוספת.
 11 ראו לכל העניין: א' יערי, תעלומת ספר, ירושלים תשי"ד, עמ' 124-127.
 12 על עליית החסידים לארץ-ישראל ראו: ח' כ"ץ-שטימן, ראשיתן של עליות החסידים תק"ז-תקע"ט, ירושלים תשמ"ז.

8 ראו: ג' שלום, ר' אליהו הכהן האיתמרי והשבתאות, ספר חיובל לאלכסנדר מרכס, החלק העברי, ניריירוק תשי"ז, עמ' תנא-תע.
 9 ראו בספרי (לעיל, הערה 1), עמ' 59.
 10 ראו בספרי, ספרות ההנהגות: תולדותיה ומקומה בחיי חסיד ר' ישראל בעל שם טוב, ירושלים תש"ן, עמ' 23,

תר"ל, הוא ספרון העצות המוסרי מאת ר' משה קורדובירו, המקובל הצפתי הגדול בן המאה השש-עשרה.

מעבודתה של קנדלשיין, וגם מהמקור לה בעבודת הלוי, לא נוכל ללמוד על התגברות העניין של יושבי ארצנו בספרות יפה, אשר מכונה ספרות פנאי. ככל שהתבססו יזמות ההתיישבות של אנשי העלייה הראשונה ושותפיהם מן הוותיקים בארץ, כיואל משה סלומון, החל משנות השמונים של המאה התשע-עשרה ואילך, רבתה הדרישה לספרות יפה. הביקוש נענה תחילה בעיקר בייבוא של ספרות משכילית נמלצת, שנדפסה במזרח אירופה, בוויילנה ובוורשה, במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, ספרות אשר רובה כתוב בעברית מקראית, השפה המועדפת על המשכילים, שחשבו שלשון חכמים היא עברית שסורסה. אבל מסוף המאה התשע-עשרה החלו להופיע ספרים בעברית חיה, ספרים שכללו לראשונה ספרות מקורית וגם ספרות מתורגמת רבה. ספרים אלה סיפקו לקוראים ברחבי התפוצה היהודית את ניחוחו של העולם הגדול, ארוז בעברית חדשה זורמת וקליטה. בכלל התפוצה של הספרים החדשים הללו הייתה גם ארץ-ישראל.

האיש האחראי למהפכה היה 'בן אביגדור', הוא שמו הספרותי של אברהם ליב שאלקוביץ, שהוצאת ספריו 'תושיה', שהוקמה בעיר ורשה בסוף המאה, בשנת 1897, הייתה הגורם העיקרי לשינויים מופלגים בדיאטת הקריאה של קוראי הספרים העבריים, ובכללם הקוראים בארץ-ישראל.¹⁵ על כך יבואו ויעידו זיכרונות בני הדור.

הבעל שם טוב, ר' נחמן מברסלב: 'ליקוטי מוהר"ן' נדפס בדפוס ב"ק בשנת תרל"ד, ו'ליקוטי אב"ן' (אפרים בן נפתלי), שבו לוקטו עצות של ר' נחמן מברסלב, נדפס בדפוס פרומקין בשנת תרמ"ב. מכאן שהחסידים שישבו בארץ-ישראל ייבאו מחו"ל את רוב ספרי החסידות שנזקקו להם.

לעומת חסידים שמולאו בייבוא ספרי קודש מחו"ל, עולה מרשימת הספרים שאספה הלוי כי בעקבות התגברות העניין בקבלה בירושלים ובשאר ערי ארץ-ישראל במאה התשע-עשרה, התחרו בעלי בתי הדפוס בירושלים בייבוא של ספרי קבלה מחו"ל והדפיסו ספרים אלה בעצמם. ספר ה'זוהר' על כל שלושת חלקיו נדפס בדפוס ב"ק בשנים תר"ד-תר"ו. ספר 'תיקוני זוהר' נדפס בשנת תר"ד, אף הוא בדפוס ב"ק. ספרו של ר' חיים ויטל, שרשם את תורות מורו האר"י בספר 'עץ חיים', נדפס בדפוס ב"ק בשנת תרכ"ז. את קיצור 'ספר החזיונות', הוא ספר 'שבחי ר' חיים ויטל', תלמידו של האר"י, ובו היומן המיסטי המפורט והחשוב ביותר שנכתב בצפת במאה השש-עשרה,¹³ הדפיסו בדפוס רויטברג בשנת תרכ"ו. ספר 'שולחן האר"י', ובו ממנהגי האר"י, נדפס בדפוס ב"ק בשנת תרכ"ז; זהו ספר ששם מחברו לא נרשם בו, ואשר עריכתו, על פי טיבה, מקורה באחת מן העריכות של מנהגי האר"י בידי ר' יעקב צמח, מנהגים שעריכתם הידועה ביותר, שהודפסה בשמו, היא בספרו של צמח 'נגיד ומצווה'.¹⁴ באותה שנה הודפס בדפוס ב"ק ספרו של המקובל התימני שר שלום שרעבי 'נהר שלום'. ואחרון אחרון תיזכר כאן הדפסת ספר 'תומר דבורה' בדפוס ב"ק בשנת

14 ראו בהרחבה בספרי (לעיל, הערה 10), עמ' 80-88, ושם ביבליוגרפיה נוספת.

15 ראו עתה באפילוג למהדורה האנגלית המתוקנת והמורחבת של ספרי: *The Book in the Jewish World 1700-1900*, Oxford 2007, pp. 181-190

13 ראו עתה במבוא המפורט שכתב מ' פייררשיין למהדורה המועדפת שהוציא לאור: ספר החזיונות: יומנו של ר' חיים ויטל, ירושלים תשס"ו, עמ' 41-43. וראו סקירתו של ע' יסיף על ספר זה בחוברת זו, עמ' 158-161.

הדפוס בעולם היהודי, דפוס האלמנה והאחים ראם בוויילנה. הדפסות הספרים בדפוס ראם כללו מגוון עצום ורב של ספרי קודש, ובראשם הש"ס המפורסם, שהחלו בהדפסתו בראשית שנות השמונים של המאה התשע־עשרה, לצד ספרי ספרות יפה של משכילים, כספרי אברהם מאפו. מדפוס ראם נפוצו ספרים לכל רחבי העולם היהודי, ומדפיסי ירושלים וישראל ב"ק בראשם נאלצו להתמודד עם התחרות של ספרים מיובאים.¹⁷

מקומם של דפוסי ירושלים בסחר הספרים היהודי הבין־לאומי היה צנוע ביותר, ומשום כך יש לציין במיוחד את הדפסות הספרים בירושלים לשם ייצוא. הדוגמה המובהקת לכך, שאפשר לעקוב אחריה בספרה של הלוי, היא הדפסת שישה מתוך שמונה שערים של תורת האר"י, בכתיבתם ובעריכתם של ר' חיים ויטל ובנו ר' שמואל.¹⁸ הדפסה זאת החלה בשנת תרכ"ג בדפוס ישראל ב"ק. באותה שנה הוא הדפיס את 'שער הגלגולים', 'שער רוח הקודש' (נדפס שנית בדפוס גאשצינגני בשנת תרל"ד) ו'שער הפסוקים'; שנתיים אחר כך, בשנת תרכ"ה, הדפיס את 'שער ההקדמות', ורק בשנת תרל"ג, סמוך למותו, הדפיס את 'שער המצוות', וכך הדפיס חמישה מתוך 'שמונה שערים'. מבין הדפוסים המתחרים בו הצליח רק יואל משה סלומון להדפיס שער אחד, 'שער הכוונות', בשנת תרל"ג.

כידוע לכל העוסקים במחקר הקבלה, עיקר כותרי ספריה נדפסו לראשונה בהדפסות רחבות היקף בערים זאלקווא וקוריין במחצית השנייה של המאה השמונה־עשרה,¹⁹ לשם ייצוא לכל רחבי

עד כה לא סופרו בפרוטרוט (להוציא כמה עבודות חלוציות של זוהר שביט)¹⁶ תולדות המהפכה שחלה בהוצאה לאור ובהדפסה של ספרים עבריים בארץ־ישראל עם המעבר של הוצאות הספרים העבריות של שואפי התחייה הלאומית מאירופה לארץ־ישראל, בשנות העשרים של המאה העשרים. אני מכוון למעברן של 'אמנות', 'דביר' ו'שטיבל' לתל־אביב. מעבר זה סימן את עלייתו של דפוס עברי מודרני חדש.

יש להדגיש שעד להתרחבות ההתיישבות של 'חובבי ציון', אנשי העלייה הראשונה ואחריהם אנשי העלייה השנייה והשלישית, לא תפס הדפוס העברי בירושלים מקום מרכזי בתולדות הדפוס העברי בכללו.

מראשית ימי הדפוס העברי היה סחר הספרים שנדפסו בו בין־לאומי, ומרכזי ההדפסה וההפצה של ספרים עבריים נדרו מאיטליה, שבה שלטו דפוסי ונציה, ומקושטא, שהייתה מרכז דפוס באימפריה העות'מאנית במאה השש־עשרה, אל מתחרות נוספות, כפראג ואמסטרדם במאה השבע־עשרה. במאה השמונה־עשרה שלטה בשוק הספרים היהודי העיר אמסטרדם, שבתה הדפוס שבה כבשו חלק גדול מייצוא הספרים לעולם היהודי. במאה התשע־עשרה נדרו מרכזי הדפוס העברי למזרח אירופה, וגם בימים שחידש ישראל ב"ק דפוס עברי בירושלים, הודפסו הספרים העבריים בעיקר בשלוש ערי דפוס: למברג, היא לכוב שבמחוז גליציה בפולין, ורשה שבפולין הקונגרסאית ווילנה שבליטא, ומהן הופצו לכל רחבי העולם. משנות השבעים של המאה התשע־עשרה בלט בהיקף פעולתו, לעומת כל יתר בתי

16 ראו: ד' שביט, תולדות הישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה – בנייתה של תרבות עברית, א, ירושלים תשנ"ט, עמ' 43-56, 87-92, 199-262.

17 החשוב בתיאורי דפוס ראם מצוי בזיכרונות מנהל בית הדפוס משך עשרות שנים, שפ"ן הסופר, ראו: ש"ש פייגנזון, 'תולדות דפוס ראם', יהדות ליטא, א,

תל־אביב תש"ך, עמ' 268-297.
18 על עריכת כתבי האר"י ראו: י' אביבי, בנין אריאל: מבוא דרושי האלהי רבי יצחק לוריא זכרוננו לברכה, על פי כתביו ועל פי כתבי תלמידו ר' חיים ויטל זכרוננו לברכה, ירושלים תשמ"ז, עמ' ל-נה.
19 ראו בספרי (לעיל, הערה 1), עמ' 82.

העולם היהודי. אז גם נדפסו לראשונה, שם, חלקים נכבדים מתורות האר"י, שנשארו מאות שנים בכתבי-יד. ראש והאשון לתורות האר"י הנדפסות הוא ספר 'עץ חיים', שנדפס בקוריץ בשנת תקמ"ב, בדפוסו של הגוי יוהן אנטון קריגר.²⁰ שנה לאחר מכן הדפיס קריגר בקוריץ את הכרך הראשון שנדפס מתוך כתבי-יד של החיבור 'שמונה שערים', הוא 'שער היתודים'. בכך הסתיימה תרומתו להדפסת 'שמונה שערים'. תולדות הדפוס העברי מלמדות כי הדפסת רוב רובם של השערים השונים של 'שמונה שערים' הייתה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. את פועלו של קריגר המשיכו מדפיסי העיר ליוורנו בשנת תר"ג, בהדפסת שער אחד בלבד, הוא 'שער ההקדמות'. אחריהם הדפיסו מדפיסי שאלוניקי בשנת תרי"ב

עוד שלושה שערים, את 'שער מאמרי רשב"י', 'שער הכוונות' ו'שער המצוות'. הכלל העולה הוא שמדפיסי ירושלים ובראשם ישראל ב"ק היו ליזמים העיקריים של הפצת 'שמונה שערים' במאה התשע-עשרה. ההדפסה בירושלים שימשה לבטח לא רק לצריכת הספרים בידי המקובלים בארץ-ישראל אלא גם ובעיקר לשם ייצוא. ללא ספרה של הלוי אי אפשר לתאר את התחדשות הדפוס וההוצאה לאור של ספרים עבריים בארץ. בזכות עבודות קפדניות ופרטניות כשל הלוי יכול עכשיו מחקר הספר כמשאב תרבותי לעשות חיל. בזכות עבודות כעבודתה אנו יכולים ללמוד על בוני התשתיות של ידע מקצועי וטכנולוגי בענף הדפוס בארץ. על כן יש לברך על היזמה להוציא מחדש לאור את ספרה החשוב, שאזל מן השוק.

20 על אודותיו ראו: ע' רינגלבלום, 'אהאן אנטון קריגר דער נייאהפער דרוקער פון העברעישע ספרים', ייווא בלעטער, 7 (1934), עמ' 88-109.

מבווריה עד טבחה ומקלן עד עזה – בין קתוליות לגרמניות בפלסטינה

חיים גורן, 'קתולים אמתיים וגרמנים טובים':
הגרמנים הקתולים וארץ-ישראל, 1910-1838,
ירושלים: המרכז להיסטוריה גרמנית ע"ש ר' קבנר,
האוניברסיטה העברית בירושלים, והוצאת ספרים
ע"ש י"ל מאגנס, תשס"ה, 377 עמ'

תולדותיה של ארץ-ישראל במאה התשע-עשרה
ובמיוחד פעילותם והשפעתם של בני אירופה
בארץ, נדונו במחקר ההיסטורי על ידי חוקרים
רבים, הן בישראל והן ברחבי העולם, ותקצר
היריעה מלמנות את כולם. פעילות אירופית זו
מתוארת במחקר בפרספקטיבות רבות ומגוונות:
הפעילות הפוליטית הבינלאומית, שנקשרו אליה
הכינויים הצירויים 'השאלה המזרחית', 'האישי
החולה שעל הבוספורוס' ו'חזירת המעצמות
למזרח הים התיכון'; הפעילות הלאומית של בני
מדינות שונות – אנגלים, רוסים, צרפתים, גרמנים
וכדומה; הפעילות הקונסולרית בארץ-ישראל;
המקומות הקדושים והתחרות על השליטה
בהם; תולדות חקירת הארץ; מסעות הצליינות
והתיירות; יצירתם התרבותית-האמנותית של
הסופרים והציירים בני אירופה שפעלו בארץ;
תולדות הצילום; תולדות הטכנולוגיה והדירתה
למזרח וכיוונים נוספים רבים.

כותרת הספר שלפנינו מתייחסת לגרמנים
הקתולים, אך הספר נוגע ברבות מן הפרספקטיבות
הללו וטווה אותן למסכת מורכבת אחת. יש
בו דת ויש בו לאומיות, יש בו פעילות מדינית

ופעילות קונסולרית, יש בו עולי רגל ויש בו
נוסעים חוקרים, יש בו מאבקים דתיים בין קבוצות
שונות ובתוכן פנימה. את כל אלה משכיל המחבר
לקשור יחדיו כדי לתאר ולנתח את פעילותה של
קבוצה שהתייחדה גם בדתה וגם בלאומיותה
– הגרמנים הקתולים – בארץ-ישראל. יש לציין
כי הן בגרמניה, ששם התרחשו רוב האירועים
הנדונים בספר, והן בארץ-ישראל פעלו בני
קבוצה זו כמיעוט לא דומיננטי: הקתולים לא
היו רוב במרחב הרובר גרמנית שממנו צמחה
ממש בתקופה הנדונה בספר גרמניה המאוחדת,
והגרמנים הקתולים לא היו רוב בין הגרמנים
הפעילים בארץ-ישראל ואף לא בין הקתולים
הפעילים בארץ-ישראל. למרות זאת מציג הספר
בהרחבה ובהעמקה הן את תרומת פעילותם של
הגרמנים הקתולים לטיפוח תפיסתה הרוחנית-
התרבותית של הארץ, לחקירתה וללימודה והן את
השלכותיה המעשיות על בנייה ופיתוח שנעשו בה
והשפיעו על נוף הארץ הלכה למעשה. עיסוק זה
בגרמנים הקתולים משלים היטב מחקרים קודמים
שעסקו בגרמנים הפרוטסטנטים ובטמפלרים
שפעלו בארץ-ישראל, ובתוכם ספרו הקודם של
המחבר, 'לכו חיקרו את הארץ'.¹

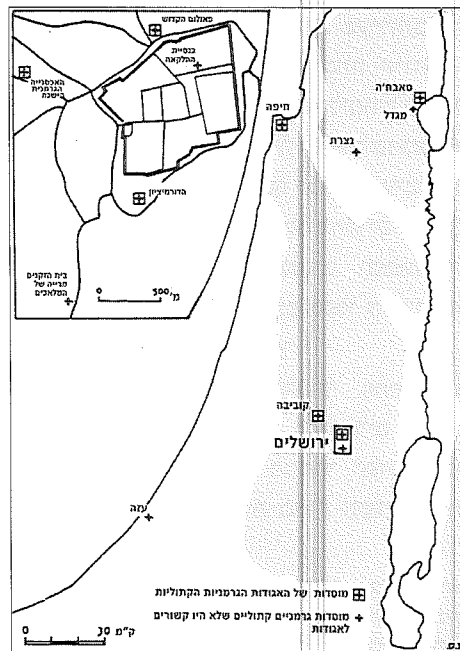
ראשיתו של הספר בתיאור התחדשותה
של הפטריארכיה הלטינית בירושלים וקשייו
של הפטריארך אל מול המסדר הפרנציסקני,
שהחזיק בנציגות הקתולית בארץ הקודש מאות

1 א' כרמל, התיישבות הגרמנים בארץ-ישראל
בשלהי התקופה העות'מאנית: בעיותיה המדיניות
והבינלאומיות, ירושלים תשל"ג; ועבודותיו הרבות
האחרות של כרמל הנזכרות ברשימה הביבליוגרפית
בספר שלפנינו; י' בן-ארצי, מגרמניה לארץ הקודש:
התיישבות הטמפלרים בארץ-ישראל, ירושלים תשנ"ו;
נ' טלמן, מוסדות גרמניים וחברות מחקר שהוקמו
במאה הי"ט לחקר ארץ ישראל ולימודה, קתדרה, 19
(ניסן תשמ"א) עמ' 171-180; ח' גורן, לכו חיקרו את
הארץ: המחקר הגרמני של ארץ-ישראל במאה התשע-
עשרה, ירושלים 1999.

אל האב לדיסלאוס שניידר (בעמ' 130), שביקר בארץ לראשונה בשנת 1875, ושהיה למחוללם הראשון של מפעלי הבנייה של הגרמנים הקתולים בארץ. גם לאחר מכן, בפרק הרביעי והחמישי, נמשך המבנה המסועף של המחקר, והוא מציג את מערכות היחסים המורכבות בין הקתולים הגרמנים בגרמניה ובארץ לבין גרמנים לא קתולים וקתולים לא גרמנים; את יחסי גרמניה וצרפת באירופה ויחסי הגרמנים והצרפתים בארץ; את מערך היחסים בין המסדרים הקתולים השונים שהיו פעילים בארץ ומוסדות האם שלהם באירופה (ולעתים במצרים ובסוריה) – וכל אלה נארגים למסכת אחת, המובילה אל הפרק השישי, הסוקר את החותם שטבעו הגרמנים הקתולים בנוף הארץ.

בפרק ארוך ומפורט זה, המוקדש לנוף הארץ ולמבנים הגרמניים הקתוליים, גובר הגאוגרף ההיסטורי על ההיסטוריון ומתאר אתר אחר אתר לפרטיו. הקורא מוזמן לבקר תחילה בירושלים, במאחו הגרמני הראשון, המכונה האכסניה שעל יד שער יפו (כיום ברחוב הלל בירושלים), אחר כך בהר ציון ובבניין גדול הממדים שמצפון לשער שכם. משם נמשך התיאור אל קוביכה שמצפון לירושלים, לטבחה שלחוף הכינרת, לחיפה ואל הר הכרמל, לנצרת ולעזה. בכל אלה ניתנת לקורא ההזדמנות להכיר את האתרים, קרקעותיהם ובנייניהם, והמחבר, כמדריך מנוסה, מוביל אותו בשבילי הגנים ובחצרות המבנים. בכל אחד מהאתרים שבהם פעלו הגרמנים הקתולים מוצגים תולדות הקנייה והבנייה, שלבי ההתפתחות השונים, הפעילות והדמויות שמאחוריהן, הכול באותה שיטתיות כבפרקים הקודמים, דבר דבור על אופניו. חלק מהדמויות מוכרות לחלק מהקוראים ממחקרים קודמים – כמו האב ארנסט שמין, הידוע בזכות אוספיו הזואולוגיים, או המיסיונר גיאורג גט, ששמו נודע בזכות מחקריו,

שנים, ובכך נפתח המרכיב הקתולי בדיון. בפרק השני מתוארות מנקודת מבט של ההיסטוריה הגרמנית – הקתולית והפרוטסטנטית – השאלה המזרחית והשלכותיה ומלחמת התרבות. המחבר מנצל כאן, כמו בהמשך הדברים, את ידיעותיו הנרחבות בהיסטוריה הגרמנית לביורור השפעתה על יחסם של גורמים שונים בחברה הגרמנית אל ארץ-ישראל. הוא ממשיך לטוות את העלילה הגרמנית גם כאשר רובה ככולה רעיונות שלא התממשו כלל, כמו תכניותיו של לודוויג הראשון (עמ' 79-93), או פעילות כללית למען ארץ הקודש שלא קידמה דווקא מוסדות או אינטרסים גרמניים, כמו פעילות 'אגודת הקבר הקדוש'.

אתרי הפעילות הגרמנית הקתולית בארץ-ישראל 1838-1910, מפה מתוך הספר (שרטוט: תמר סופר)

כמעט מחציתו של הספר, הן מבחינת מספר עמודיו והן מבחינת פרק הזמן המתואר בו, עוסק המחבר במהלכים המתרחשים בגרמניה – הקמתם של ארגונים, יצירת תשתיות והתמודדות אין סופית בין אישים וקבוצות – עד שהוא מגיע

ישראל, ושבה גם פורסם הכרך הראשון של מחקרו של גוטהולף היינריך פון שוברט על ארץ-ישראל "שני אירועים שהשפיעו על העורכים בהחלטתם להוביל את המהלכים שיעוררו את דעת הקהל בעניין ירושלים וארץ הקודש [...]" (עמ' 95).

תחושה של מגע כמעט בלתי אמצעי בבני התקופה, בתפיסתם ובשיחם, ואולי גם מידה לא מעטה של הזדהות של המחבר עם גיבורי ספרו ובוודאי עם נושא המחקר, ניכרת גם בבחירתם של ציטוטים ככותרותיהם של רבים מהפרקים ופרקי המשנה, כמו למשל: 'המזרח אינו שקול כנגד עצמותיו של גרנדיר פומרני אחד', המוקדש למדינות החוץ הגרמנית כלפי ארץ-ישראל; או 'זוהי עירו של האל השוכנת על ההר', המוקדש לתכניותיו של לודוויג הראשון; ואולי יותר מכל הכותרות: 'חלוץ שלזי זקן בארץ הקודש', הפרק שבו מוצג לראשונה שניידר.

ניכר בספר כי אף שראשיתו, כדברי המחבר בהקדמה, בעבודת גמר לתואר שני, ואף כי מאז כתיבת אותה עבודה חלף זמן רב, ובפרק זמן זה כתב עבודת דוקטור, שאף היא הייתה לספר, ושפע מאמרים, שביססו את מעמדו בין חוקרי תולדות הארץ, הרי לא נטל את עבודתו והכינה לדפוס, ואף לא הסתפק בעדכון המחקר; הוא כתב את הדברים מחדש ברמה הגבוהה ביותר, תוך שהוא מקדיש מחשבה רבה למבנה הספר ולדרך שבה הוא דן בכוונותיהם, במניעיהם ובמעשיהם של הגרמנים הקתולים בארץ הקודש.

ולבסוף, אף שעיקר הספר מוקדש לגרמנים הקתולים, הרי שוחרי תולדות הארץ ימצאו בו לא מעט גם על תושביה האחרים – ובהם ערכים ויהודים, אנגלים וצרפתים, יוונים אורתודוקסים ויוונים קתולים, קתולים חברי מסדרים שונים, ובראשם הפרנציסקנים, ואף עולי רגל רוסים – ועוד שפע מידע מגוון.

אך דמויות רבות אחרות עולות ומתחדשות לקוראים מבין דפי הספר, כל דמות על הביוגרפיה המלאה שלה, המוצגת כרקע המסביר את מניעה ואת פעילותה.

דומה כי ייחודו של המחקר ומקור כוחו ביכולת של המחבר להקימו על שתי רגליים איתנות, כאן ושם – בארץ ובגרמניה. המחבר, חוקר הבקי בתולדות ארץ-ישראל ובכל מה שעשו הגרמנים הקתולים בארץ ובנופיה, קנה לו בקיאות וידיעות מופלגות גם בכל מה שנוגע למעשיהם בארץ האם. כך הוא מצליח לקשור את המעשים בארץ למאורעות ולתהליכים שהתרחשו בגרמניה, להרחיב עד מאוד את התיאורים ולהעמיק את ההסבר למהלכים המתוארים. הוא בוחן את הפעילות בגרמניה לרבידיה השונים: הוא סוקר במשולב את השיח של המשכילים ואת כלי הביטוי שבהם התקיים שיח זה, שהגיע לשיאו עם הקמת כתב-העת *Das Heilige Land*, הקיים עד היום; מתאר את פעילותן של האגודות שעסקו באיסוף כספים למען הקתולים בארץ הקודש ודן ביחסים בין האגודות ומנהיגיהן בשלבים השונים של פעילותן; מספר על מסעות העלייה לרגל של מי שמימשו את כמיהתם לארץ הקודש; ולבסוף מציג את הפעילות הממשית בארץ.

שליטתו של המחבר בכל רזי המקורות וספרות המחקר משתקפת ברשימה הביבליוגרפית שבסוף הספר. היקפה של זו אינו יכול אלא להדהים את כל המעיין בה. חמישים עמודים של ערכים ביבליוגרפיים, החל במקורות ראשוניים בני התקופה הנחקרת ועד מחקרים מעודכנים ממש לרגע פרסום המחקר. ואכן על יסוד שליטה מקיפה זו במקורות הוא מסוגל לקשור חוטים נעלמים ולחשוף קשרים כמעט בלתי נראים, כמו העובדה שכתב-העת 'דפים היסטוריים פוליטיים' נוסד בשנה שבה יצא מקסימיליאן יוזף למסעו לארץ-

מניה שוחט שלא הכרתם

יהודה ריינהרץ, שולמית ריינהרץ ומוטי גולני (עורכים), עם הזרם ונגדו: מניה שוחט, איגרות ותעודות 1906-1960, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשס"ח, 718 עמ'

לפנינו אוסף מקורות חשוב שעבודה מפרכת רבת שנים הושקעה בו, בזכות המימון הרב שהוקדש לכך מקרנות נדיבות. עם זאת, בחירת המקורות והטיפול בהם מעלה תמיהות רבות, ואופן הצגתם לוקה בחסר בלשון המעטה.

א. ניתוח מחקר, מוסר מקצועי, הצגת המקורות בתחילת הספר מובאים דברים שכותבים העורכים, שהם בעיני יומרניים: 'ההיסטוריוגרפיה של היישוב היהודי עברה זה כבר את השלב המיתולוגי שלה. ונדמה שגם הראקצייה לשלב זה מוצתה. ההיסטוריוגרפיה העכשווית היא מקצועית, מורכבת, ביקורתית במידה' (עמ' 15). ועל כך יש לשאול: (1) מדוע ההיסטוריוגרפיה הראשונית של היישוב היהודי בארץ, אולי עד אמצע שנות השישים של המאה העשרים, מכונה 'מיתולוגית'? האם הכוונה שהיסטוריוגרפיה זו היא בבחינת דברי אגדה ותו לא? (2) האומנם ומדוע התכוונו העורכים שהיסטוריוגרפיה מסוימת, שמן הסתם נכתבה בארבעים השנים האחרונות – אולי בידי 'ההיסטוריונים החדשים' או היסטוריונים 'פוסט-ציונים' – היא 'ראקצייה', שאחד מתרגומיה לעברית, ובו בחרתי, הוא 'נסיגה'? ומדוע הם קובעים שכתובה זו 'מיצתה' את עצמה? (3) מהיכן הוודאות לקבוע שהעשייה הנוכחית היא הנהדרת מכל מה שהיה עד כה?!

בחירתן של 412 האיגרות ואופן הצגתן מעלה קושיות. למשל: העורכים מציינים בהקדמה שמצאו 600 איגרות, ומדוע לא פירטו לפחות את מקומן? זאת ועוד: חסרה ביבליוגרפיה של כל מה שכתבה מניה עצמה ושל מה שנכתב, סופר והוסרט עליה, פריטים שהעורכים כותבים בהקדמה שמצאו. וכן, מדוע לא צוינו שמות המתרגמים מן השפות הזרות השונות? ולבסוף: האם ידעו העורכים שהצעירה בתמונה שהודפסה בכריכה מצד שמאל וכן בתוך הספר אינה מניה שוחט?

קוממה אותי הצגת רצף שאלות-כאילו (עמ' 16-17), שבעיני הן למעשה קביעות היסטוריות שרירותיות, תוך כדי דילוג על כל שלבי המחקר וההסקה המקובלים. בשאלה – ולמעשה – קביעה האחרונה בשרשרת נאמר: 'הפמיניזם שלה, אם בכלל היה קיים, כיצד ניתן להגדירו בין מאבקה הלא מנוסח לזכויותיה שלה במרחב הציבורי לבין נאמנותה המתבטלת, הכנועה אפילו, לבעל שראה בה אס יותר מאישה נאהבת?' (עמ' 17). כדי לאשש ולו במידה חלקית שלל קביעות אלה היה על העורכים להציג ראיות, לטעון טענות, לפרש וכיצא בכך. הם הרגישו כנראה פטורים או נבצרים מן התהליך הזה. מרגיזים במיוחד הזלזול והעוינות כלפי נשים המובלעים בסיפר של העורכים בתיאורה של מניה כאשת איש (עמ' 4). קנטרנות, התנשאות ובעלנות מאפיינים את דברי העורכים על הביוגרפיה הטובה מאוד שכתבה רחל ינאית בן-צבי על מניה; העורכים כותבים כי מניה נטתה 'להציג בזכרונותיה ביוגרפיה מגויסת, ישרנית ומתחסדת וזכתה לשיתוף הפעולה הנלהב של ינאית בן-צבי' (עמ' 21, הערה 18), ומטיחים בינאית-בן-צבי את האשמה שהיא 'הייתה אמונה, עוד יותר ממניה, על מלאכת שיפוץ העבר לפי צורכי ההווה' (עמ' 19). אבל הביקורת החריפה על ינאית לא

מניה שוחט
בתצלום הנושא
הקדשה לאחיה
(ארכיון התצלומים,
די יצחק בן-צבי)

בין שתי השנים אינה מלאה. כללו של דבר, בספר מדעי העוסק בתרבות היהודית-ישראלית צריך להופיע תאריך עברי.

ב. תיאור התקופה, האישים, האירועים

תחילה מציינים העורכים כי 'במאי 1920' חדל ארגון 'השומר' להתקיים (עמ' 58); אך מן הכתוב בהמשך ניתן להבין שהארגון המשיך להתקיים בגלגול שונה גם לאחר כך (עמ' 169). כך, ללא גיבוש או הנהרת הסוגיה, השמיעו העורכים הן את קולו, המשכנע לטעמי, של 'ספר תולדות ההגנה' בעריכתו של בן-ציון דינור ובהשראתו של שאול אביגור,² והן את הקול שכנגד בספרו של יעקב גולדשטיין.³ ובאותו עניין, 'המפעל' (עמ' 33)

מנעה מן העורכים להסתמך על כתביה כמקור יחיד בבואם 'להעריך' את חיי הנישואין של מניה וישראל (עמ' 44). האמת היא, שתיאור חיי הנישואין המורכבים של מניה וישראל בידי ינאית ככתבו וכלשונו על דקויותיו ודיוקינו, עדיף לאין שיעור מן התיאור העוין והמועתק ברובו של העורכים.

משום מה העורכים מחקו תאריכים עבריים גם כשאלה צוינו במפורש במקורות: איגרות או כתבי-עת. ציון התאריך העברי בקובץ מקורות מוער יש לו ערך חינוכי להשרשת תרבות עברית. התאריך העברי מוסר על מלאות או חסרות הירה ועל מידת מוארותו בלילה, והוא מועיל לחקר היסטוריה צבאית, היסטוריה של האמנות והיסטוריה של הנפש. התאריך העברי הוא בשר מבשרה של התרבות העברית והישראלית; ציון התאריך העברי הוא חלק מן הסיפר ההיסטורי המלא, שהרי מדובר באנשים שהתאריך הזה היה חלק מזהותם העצמית ומתקוותיהם הלאומיות והמדיניות. ציון התאריך העברי אומר לקורא ולחוקר אם המכתב או האירוע התחוללו בחג או בסתם יום של חול (למשל ב' בתשרי או ב'א).

כך למשל 'מסדר ברגיורא' נוסד לא 'ב' 28 בספטמבר 1907' (עמ' 52), אלא 'במוצאי הושענא רבה, בליל שמחת תורה, כ"ב בתשרי תרס"ח, 29 בספטמבר 1907,¹ מועד שאין לתהות על התכנסותה של חבורה בו. ובדומה לכך ייסוד 'השומר' היה לא רק 'ב' 12 באפריל 1909' (עמ' 57), אלא גם בכ"א בניסן, שביעי של פסח תרס"ט. כך היו מילותיה של מניה באיגרתה מט' בתשרי תרפ"ז (17 בספטמבר 1926): 'היום הוא ערב יום כיפור. ביום הזה כל יהודי צריך לתת לעצמו חשבון הנפש של כל העבר' (עמ' 198). העורכים ציינו שהמהדורה הראשונה של 'קובץ "השומר"' יצאה לאור בשנת 1937 (עמ' 296); אבל בעותק שבידי כתוב שיצא לאור בתרצ"ז, וכמובן החפיפה

1 יצחק בן-צבי, עם 'השומר', בתוך: קובץ 'השומר', תל-אביב תרצ"ז, עמ' 39.
2 ב"צ דינור (עורך), ספר תולדות ההגנה, א-ג, תל-אביב תשט"ו-תשל"א, [להלן: דינור], א, עמ' 298-312, ב, א, עמ' 219-241.
3 י' גולדשטיין, בדרך אל היעד: 'ברג'יורא' ו'השומר' 1907-1935, תל-אביב תשנ"ד [להלן: גולדשטיין].

היה שמו של גוף צבאי למחצה וחשאי של חלוצים ופועלים בשנות העשרים, ואין קשר בינו לבין 'הקיבוץ' החשאי של אנשי 'השומר' ו'גדוד העבודה על שם יוסף טרומפלדור'.⁴ העורכים עשו שימוש לא הוגן בעובדות ידועות ובדברים שאמרו בתום לב חברי כפר-גלעדי בניהם של חברי 'השומר'. הם כותבים: 'ידוע הסיפור, הנשמע פנטסטי, בדבר הסליק הסודי בכפר-גלעדי שהחזיק מעמד עד שנות התשעים של המאה העשרים' (עמ' 36, הערה 65). ובכן עובדת קיומם של סליקים, מחסני נשק מוסתרים ונבדלים בכפר-גלעדי, שלא בידיעתם או תחת מרותם של מפקדי ארגון ה'הגנה', תוארה ותועדה כבר לפני חמישים שנה ב'ספר תולדות ההגנה'. איסוף הנשק ורכישתו התגברו מאז מאורעות הדמים בשנים תר"ף-תרפ"א (1920-1921), והסליקים הגדולים בכפר-גלעדי היו מקור הצלה ליישוב היהודי במאורעות הדמים בקיץ תרפ"ט (1929). ועוד כותבים העורכים: 'במפגש עם כמה מבניהם של "השומר" בכפר-גלעדי בקיץ 2001 בלטה המרירות הגואה של אלה שנגזלה מהם – שלא בצדק לדעתם – תהילת ההנהגה. לא בכדי ראו את התחלת הגזל הזה כבר בדמותו של יוסף טרומפלדור, שבמותו ההרואי כמה עשרות מטרים ממעוזם שלהם היה שותף אם לא חלוץ (1920!) למעשה דחיקתם' (עמ' 36, הערה 65). אין זה מכובד להביא מפי בניהם הבאים בימים של אנשי 'השומר' תלונה ותרעומת בשם הוריהם על טרומפלדור שנפל ונקבר ביישובם. למעשה חברי 'השומר' וכפר-גלעדי דרשו בתוקף רב לקבוע את קברי טרומפלדור וחבריו החללים

בקרבת תל-חי בבית העלמין של כפר-גלעדי.⁵ תמוה בעיניי היעדרו של דיון עובדתי ועקרוני ביחסי מניה שוחט עם לואי ברנדייס ו'קבוצתו' (עמ' 125-126), ששמה נקשר לביקורה של 'ועדת הריאורגניזציה' בארץ-ישראל בחשוון תרפ"א (נובמבר 1920). הוועדה ביקשה להפחית משמעותית את התמיכה של ההסתדרות הציונית ביישובים החדשים ולשנות את מהותה. על כן התנגדו לה בחריפות רבה מנהיגי תנועת הפועלים וחלק עיקרי בהנהגת התנועה הציונית בראשות חיים וייצמן.⁶ על רקע עובדות אלה חסר הסבר להתיידדותה החריגה כביכול של מניה שוחט עם ברנדייס, שנבעה כנראה בחלקה מהאשראי הנדיב שהוענק בהשפעתו בגלוי ובהסתר דרך 'בנק הפועלים' לחבורות חלוצים בארץ, בעיקר ל'גדוד העבודה', בשנות העשרים. ועניין נוסף: העורכים טעו בקביעתם כי מרכז ארגון ויצ"ו, שנוסד בשנת 1920 בבריטניה, היה בארץ, וכי הוועידות העולמיות של הארגון היו אחת לארבע שנים (עמ' 261, הערה 4); לאמתו של דבר הוועידות נערכו כל שנתיים, והמרכז הועבר לארץ רק בתש"ט (1949).⁷

ג. מניה שוחט – האישיות

מן האמור לעיל ברור שמצויות בספר טעויות מסוגים שונים, וייתכן שהן נגרמו משום שירייהם רבות טיפלו בהכנתו. כך למשל, בתחילה כתוב, ואין זה נכון, כי בני הזוג שוחט חזרו לארץ בשנת 1918 (עמ' 42); בהמשך כתוב נכון כי בני הזוג חזרו לארץ 'רק באפריל 1919' (עמ' 85). יתר על כן – בספר חסר מידע על פעילותה של מניה שוחט

בתוך: דינור, ב, ג, עמ' 1104; 'י' מור, שדות ראשונים, בעריכת ר' פורת, קיבוץ דליה 1994, עמ' 132.

4 ראו: ח' לבסקי, יסודות התקציב למפעל הציוני: ועד-הצירים 1918-1921, ירושלים תשמ"א, עמ' 99-114.

5 E. Grove-Pollak (ed.), *The Saga of A Movement: WIZO 1920-1970*, 1970, p. v

4 ראו למשל: א' אופז, ספר הקבוצה: קבוצת השרון – תרפ"ו-תרצ"ו: הגות, לבטים ומאויי חלוצים, ירושלים תשנ"ז, עמ' 22-23.

5 עיינו למשל: ג' הורביץ, 'מכתב (כ"ז אדר א' תרפ"ד)', ב' גיא (עורכת), תל-חי 1920-2000, פסל האריה: מסמל לאומי לסמל עממי, תל-חי 2000, עמ' 15; ש' אביגור,

ענה שוחט שמאירה את חיי מניה וילדיה בכפר-גלעדי המשתקם, מאז סתיו תרפ"א (1920);¹³ חסר אזכור מכתבה החשוב של רחל ינאית אל מניה שוחט מ"ח בחשוון תרפ"ב (19 בנובמבר 1921);¹⁴ חסרים דבריה-התרשמותה של מניה על ניסיון החינוך הפתוח לילדי כפר-גלעדי;¹⁵ חסרה רשימתה של מרים בת-אברהם, שמניה אימצה והביאה לכפר-גלעדי בחורף תרפ"ג (1923);¹⁶ חסרה עדותה של מניה על ציפורה ואלכסנדר זייד בפני 'ועדת המשפט' של כפר-גלעדי בתרפ"ה (1925);¹⁷ חסר מכתבם-הודעתם הגאה וספוג התכנים החלוציים, המהפכניים והמרקסיסטיים של הזוג שוחט וחבריהם מקיץ תרפ"ט (1929);¹⁸ חסר מידע על הסופר אהרן פלדמן-עבר-הדני, מורה ומחנך בכפר-גלעדי, אשר חיבר את 'צריך העץ' על כפר-גלעדי, ספר שכולל תיאורים של חיי מניה שוחט והתנהלותה;¹⁹ גם חסר ההקשר לבחירתו של עבר-הדני לאחר שנים לערוך את קובץ 'השומר' תרצ"ז (1937); חסרה התייחסות לפועלה ולטיפולה של מניה שוחט בצורכיהם של חברי 'השומר', כפר-גלעדי ו'גדוד העבודה'

ועל יחסיה עם ידידים ויריבים. חסר מידע על השתתפותה ומעורבותה בהקמת 'גדוד העבודה', שיסודו במפגש שהתקיים בבית השוחטים בתל-אביב באביב תר"ף (1920) בין מנהיגי 'השומר' לבין מנהיגי 'החלוץ' שהגיעו ארצה; חסר מידע על פעילותה בימי מאורעות הדמים באייר תרפ"א (מאי 1921), בהשגת מודיעין, 'נוסעת במכונית' (מתוצרת חברת) "פורד" מיושנת ומרופסת ברחובות יפו, על שפת הים (ובשכונת) עג'מי, עוטה חלוק לבן של אחות;⁸ ובחילוף והצלחה של יהודים ניצולי הטבח מבתיהם, 'וביניהם גם פצועים אנושים, שהעמידו פנים כמתים מפחד פן ישובו הערבים ויתעללו בהם';⁹ חסר מידע על השתתפותה באירוע הקובע של 'מועצת פלוגות גדוד העבודה על שם יוסף טרומפלדור', במגדל בסיוון תרפ"א (יוני 1921);¹⁰ חסר מידע על מעורבותה העמוקה של מניה בהקמתו ובפעילותו המבצעית של 'הקיבוץ החשאי' – גלגולו של 'השומר';¹¹ חסר מידע על היותה גורם ממתן ומפשר בין חבריה ב'השומר' ובכפר-גלעדי לבין הנהגת 'אחדות העבודה' בנושאי 'ההגנה' ורכש נשק;¹² חסרה רשימתה של

(לעיל, הערה 2), ב, ג, עמ' 1272-1274.
 15 מ' שוחט, 'מכתב למערכת "מחיינו" (ירושלים ג' אייר תרפ"ה)', מחיינו, סא (ט' באייר תרפ"ה), בתוך: דינבורג ובוכסווילר (לעיל, הערה 13), ג, עמ' 172-173.
 16 מ' בת-אברהם (כפר-גלעדי, אוגוסט 1941 [אב תש"א]), 'מבית-יתומים לעבודה בקיבוץ', מ' פוזננסקי ואחרים (עורכים), 'חברות בקבוץ, עין-חרוד תש"ד, עמ' 114.
 17 ראו פרטיכל ועדת המשפט ופרטיכל האספה הכללית: בתוך: ז' צחור, 'פירוק תל-חי' (1926): חוליה אחרונה במאבק בין ההסתדרות לגדוד העבודה', מאסף: כתבים לחקר תנועת הפועלים היהודית, יב (תשמ"א), עמ' 5, הערה 16.
 18 י' שוחט, מ' שוחט, פ' שניאורסון, ק' גלעדי, נ' הורוביץ, ז' אסושקין, מ' איליוביץ, ט' אברמזון, ח' קרול, ח' פושקין, מ' טריסלמן, י' הורביץ, ט' פורטוגלי, א' קרול, 'ברכת חברי "השומר" בכפר-גלעדי לחגיגת העליה השנייה', מחיינו, צג (סיוון תרפ"ט), בתוך: דינבורג ובוכסווילר (לעיל, הערה 13), ג, עמ' 621-622.
 19 עיינו: א' עבר-הדני, צריך העץ: ספור מחיי השדה בארץ, ירושלים ותל-אביב 1930.

8 דינור (לעיל, הערה 2), ב, א, עמ' 105.
 9 מ' שוחט, 'דרכי ב"השומר"', י' בן-צבי, י' שוחט, מ' מגד ו' טברסקי (עורכים) ספר השומר, דברי חברים, תל-אביב תשי"ז, עמ' 391. מ' שוחט, 'פרקי זכרונות', ניב הקבוצה, י, א [37] (אדר תשכ"א), עמ' 80.
 10 י' בן-צבי, 'המועצה במגדל' [כ' בתמוז תרפ"א], ח' גולן (עורך), הסולל: כלי מבטא לפועלי העבודות הצבוריות, רמת-אפעל 1991, עמ' 218.
 11 ראו למשל: גולדשטיין (לעיל, הערה 3), עמ' 104-119.
 12 עיינו למשל: החלטות הוועדה המשפטית של 'אחדות העבודה' (מרס 1925), בתוך: דינור (לעיל, הערה 2), ב, ג, נספח י, עמ' 1288.
 13 ענה (שוחט), 'מפי ילדי הקומונה, ההזכרה הראשונה [ליוסף טרומפלדור ב"א באדר ב' תרפ"א], מחיינו, צא (י"א באדר ב' תרפ"ט), מ' דינבורג ומ' בוכסווילר (עורכים), מחיינו: עתון גדוד העבודה על שם יוסף טרומפלדור, מהדורה חדשה, א-ג, תל-אביב תשל"א-תשל"ג, [להלן: דינבורג-בוכסווילר], ג, עמ' 567.
 14 רחל ינאית בן-צבי (ירושלים מוציא לאור) [מוצאי שבת קודש] י"ח חשון וכך. תרפ"ב [19.11.21], בתוך: דינור

של מניה שוחט: 'התקשרתי עם הארץ באהבה עזה, לא רגילה, הממלאת כל הנפש, המוח והרגשות, אהבה זו לארץ נשמרה לי לכל ימי חיי, כאילו נתחדש בינינו הקשר של אלפיים שנה' (המלים הללו לא קיימות ב'קובץ "השומר" תשי"ז [1957] כפי שאפשר להבין מן הניסוח המעורפל בהערות: 43, 44, עמ' 28). נסתר מן העורכים שתחושות וחוויות שכאלה בוטאו ברשימות רבות שכתבו באי העלייה השנייה והשלישית בו בזמן ולאחר שנים. וכך קבעו: 'דומה שנכון ליחס את הדברים למיתולוגיה הפרטית, הטבעית מאוד, של מניה הישישה המכתובה את זיכרונותיה' (עמ' 28). נסתר מהם שמילותיה אלו בניסוחן המלא נרפסו לראשונה כבר בתרפ"ט (1929).²⁵

קריאת הספר מעלה את השאלה: האין אישיות ססגונית ומרתקת כזאת, שיד ורגל לה בבניין היישוב היהודי החדש ומדינת ישראל, ראויה שתזכה למחקר הולם?

ולמעשה בכל מי שהיה סביבה;²⁰ חסרים במיוחד דבריה שלה על טיפולה בשלמה לויטין, חבר 'גדוד העבודה' וגזבר כפר-גלעד;²¹ חסרה איגרתה אל שמואל גדון;²² שחלקה הובאה בספר שערך, 'נתיבי הקבוצה והקיבוץ'.²³

חסרה מאוד התייחסות אל יחסיה ותדמיתה אצל ידיבים ידירים במפלגות ציוניות אחרות בארץ.²⁴ חסרים פרטים קיומיים: ממה וכיצד התפרנסה מניה שוחט במשך השנים? מה היו מחלותיה ותסמיניהן? כיצד השפיעו על התנהלותה קשריה המשפחתיים הענפים, ובכלל זה עבודתו של ישראל בעלה כעורך-דין עצמאי בתל-אביב מתרפ"א (1921)? מה היה המען בתל-אביב שבו התגוררו בני הזוג שוחט? חסרה התעמקות בנפש הרחבה של מניה, באישיותה של אישה בעלת הבעות עזות, כפי שעולה לפחות מביטויים החוזרים שוב ושוב במכתביה הרבים, כמו 'יש לי דרישה נפשית', ובחתימת המכתבים: 'באהבה, במסירות, באימוץ'. העורכים מצטטים את מילותיה

23 ש' גדון (עורך), נתיבי הקבוצה והקיבוץ: ילקוט קורות ומקורות, א, תל-אביב תשי"ח-תשל"ו, עמ' 50-51.
24 עיינו למשל: א' סיקרא (אב"א אחימאיר), 'מניה וילבושביץ-שוחט', חרות, ח' באדר תשכ"א, עמ' 3.
25 מ' שוחט, 'פרקי בראשית', מחיינו, צג (סיון תרפ"ט), בתוך: דינבורג ובוכווילר (לעיל, הערה 13), ג, עמ' 617.

20 ראו למשל: מ' צור, 'מניה שוחט', ז' צחור (עורך), ספר העלייה השנייה, ג: אישים, ירושלים תשנ"ח, עמ' 371.
21 מ' שוחט, 'על ערש דוי', י' רזניצ'נקו [ארז] (עורך), שלמה לויטין: אחד הראשונים: רשימות מכתבים ודברי זכרון, כפר-גלעד-תל-חי תש"ה, עמ' 15-16.
22 מ' שוחט, 'מכתב (י"ד אב תשט"ז 22.7.56)', ניב הקבוצה, י, א, [37] (אדר תשכ"א), עמ' 83-84.

בית ספר לאחיות של 'הדסה': תולדותיו בתקופת המנדט

נירה ברטל, חמלה וידע: ראשית מקצוע הסייעוד בארץ-ישראל 1948-1918, ירושלים: ידיצחק בן-צבי, תשס"ה, 444 עמ'

מלחמת העולם הראשונה הותירה את היישוב בארץ-ישראל מנותק ממקורות התמיכה שלו בחו"ל, דבר שגרם להתדרדרותו הכלכלית והבריאותית. המצוקה הרפואית הייתה קשה ביותר. רוב בתי החולים ומחסני התרופות הוחרמו על ידי השלטון הצבאי התורכי, ורבים מהרופאים גויסו לצבא. היישוב היהודי התרדלל ועמד על סף כליה. לנוכח המצב הקשה פנתה ההסתדרות הציונית העולמית להסתדרות הציונית באמריקה וביקשה את עזרתה בארגון סיוע רפואי מידי ליישוב בארץ-ישראל. ביצוע המשימה הוטל על 'הסתדרות נשים ציוניות הדסה', בשל מעורבותה הרבה בעבודה פילנתרופית בארץ-ישראל כבר משנת 1913. 'הדסה', בסיועו של ה'ג'וינט', ארגנה משלחת רפואית לארץ-ישראל, ובקיץ 1918 הגיעה לארץ המשלחת הרפואית למתן סיוע ליישוב, שנקראה 'קבוצת עזרה מדיציניית של ציוני אמריקה' (קעמצ"א).

תחילה טיפלה המשלחת הרפואית בכעיות הבריאות הבוערות, ולאחר מכן התפנתה להקים בתי חולים במרכזים העירוניים. על מנת להתגבר על המחסור בעובדי בריאות מקצועיים, פתחה המשלחת בית ספר לאחיות וגיבשה עבורו תכנית לימודים ייחודית, אשר הכשירה אחיות על בסיס עקרונות הסייעוד המודרני ובהתאם לתכניות

הלימודים שהיו מקובלות בארצות-הברית. היה זה בית הספר המקצועי העל-תיכוני הראשון לנשים יהודיות בארץ-ישראל ובית הספר הראשון לאחיות בארץ, והוא התווה את הדרך לבאים אחריו. הקמת בית ספר לאחיות מוסמכות על פי המורשת של פלורנס נייטינגייל באנגליה ושל מנהיגות הסייעוד באמריקה, אשר ראו בחינוך אמצעי לקדם את מקצוע הסייעוד ולפתחו כפרופסיה, חוללה מפנה במקצוע הסייעוד, מקצועה של האחות המוסמכת, בארץ.

נירה ברטל בוחנת בספרה 'חמלה וידע' את חינוך האחיות היהודיות בתקופת המנדט כפי שהוא משתקף בתולדות בית ספר זה. היא עוסקת בהתפתחות תכניות הלימודים העיוניים בבית הספר; סוקרת את התפתחות ההכשרה המעשית אשר נדרשה למילוי תפקיד אחות בתקופה הנדונה; עומדת על התפתחות המסגרות הרלוונטיות לחינוך אחיות בבית הספר ובמערכות שירותי הבריאות הכלליים של היישוב; ובווחנת את התכונות של בית הספר שהיו דגם לחיקוי בבתי ספר יהודיים אחרים לסייעוד.

הספר מקיף את שלושים שנותיו של המנדט הבריטי, המתחלקות לשתי תקופות משנה: השנים 1918-1933, שברטל מכתירה בכתורת 'המשך או מהפכה?', והשנים 1934-1948, שהיו שנות 'התבססות והתקדמות'. המחברת מנמקת חלוקה זו בשלוש סיבות: בגלל מרכזיות תפקידה של המנהלת בתהליכי החינוך לסייעוד ובהתפתחות בית הספר, יצרו ההבדלים במאפייני הניהול בשתי התקופות הבדלים בהתפתחות בית הספר; משנות השלושים הוצאה התפתחות שירותי הבריאות בארץ בעקבות ריבוי האוכלוסייה והקמת מוסדות רפואיים מודרניים, ומשנת 1936 חדל בית הספר לאחיות של 'הדסה' להיות המוסד היהודי היחיד להכשרת אחיות; התהליכים השונים של צמיחה כלכלית ושל קליטת עלייה שהתחוללו

השלושים, בהתאם לתמורות במדיניותה של 'הרסה', ואז החל להתפתח ולהצטבר ידע מקומי בענף הסיעוד, תוך אימוץ העקרונות המתאימים של בתי הספר שבארצות-הברית כדגם לחיקוי.

הפרק השלישי, 'סוציאליזציה והתמקצעות', עוסק בסוציאליזציה פרופסיונלית, כלומר באימוץ ערכים של מקצוע הסיעוד ובחינוך ובהכשרה להפנמתם, במגמה לעצב זהות מקצועית ברורה. מקום מרכזי הוקדש ל'חינוך האופי' של התלמידה ברוח עקרונות בית הספר של נייטינגייל. כך נבנתה מסגרת של משמעת קפדנית אשר הדגישה את ההתנהגות הראויה יותר מאשר את המיומנות המקצועית. בית הספר פעל נמרצות לפיתוח הסיעוד כך שיזכה לבסוף למעמד של פרופסיה, הן בפנים – ב'הרסה', הן בחוץ – ביישוב העברי. הערכים של מקצוע הסיעוד גובשו מתוך התפיסות המקומיות של המקצוע ומתוך תפיסותיו האוניוורסליות. פורסמו תקנות בית הספר וכללי ההתנהגות בו, עוצבו מדים, סמלים וטקסים, הוצא לאור כתבי-עת, והוחל בטיפוח קשרים עם ארגונים בין-לאומיים לסיעוד. התלמידה הוכשרה לספק את דרישות העבודה בבית החולים ולנהוג על פי הנורמות החברתיות של מקצועה ושל בית החולים: הכרה בסמכותו של הרופא, היענות לצורכי החולה וטיפול נאות בו.

הפרק הרביעי, 'ניהול והוראה בבית הספר', מתמקד בפעילות המנהלות של בית הספר, אשר היו ממיסדות מקצוע הסיעוד בארץ. אנה קפלן, המנהלת האמריקנית של בית הספר בשנים 1927-1928, והרסה שדרוביץקי-ספיר, המנהלת בשנים 1928-1933, שיקפו את שתי המגמות של 'הרסה': ייסוד בית ספר לאחיות מוסמכות בארץ בניהול אמריקני וטיפוח הנהגה מקצועית מקומית של אחיות. דפוסי הניהול הועתקו מבתי ספר בארצות-הברית שאימצו כאמור את דגם נייטינגייל. שתי המנהלות היו שותפות ביצירת

ביישוב בשתי תקופות המשנה הללו השפיעו על התפתחות בית הספר.

בתקופת המשנה הראשונה, בשנים 1918-1933, עוסקת ברטל בהיבטים הרעיוניים של התפתחות בית הספר לאחיות, מיום היווסדו בשנת 1918, על רקע מצב הסיעוד ושירותי הבריאות בארץ בתקופה שקדמה להקמתו. היא נותנת דעתה בין השאר למדיקליזציה של בתי החולים בארצות-הברית, תהליך שהשפיע על המתרחש בתחום זה בארץ ועל מגמות בהתפתחות הסיעוד בעולם ובארץ, והיה בסיס למעקב אחר מפעלה של המשלחת הרפואית האמריקנית. ארגון 'הרסה' הקים בתקופה זו בארץ רשת של שירותי בריאות, והתלמידות קיבלו הכשרה מתאימה כדי לעבוד בהם. תקופה זו נדונה בארבעה פרקים:

הראשון, "אחות עבריינה": דמות חדשה בנוף ישן, מתאר את הרקע לצמיחת בית הספר, כלומר את המציאות הרלוונטית בארץ, ואת הרעיונות הראשונים שנבעו מהתפתחות הסיעוד באנגליה ובארצות-הברית, ושהיו מקורות ההשפעה של הסיעוד הארץ-ישראלי.

הפרק השני, 'תאוריה, ידע והכשרה', עוקב אחר תהליך הכנת תכניות הלימודים של בית הספר, פיתוח תחומי התמחות, לימוד שפות ושימוש בספרים וברשימות כאמצעים לרכישת ידע תאורטי ולבחינת החומר הכתוב. תהליכים אלה הגבירו את השיטתיות ואת הסטנדרטיזציה של העבודה המקצועית. מתכונת ההכשרה המעשית בבית הספר לאחיות הושפעה מדגם בית הספר שבארצות-הברית והותאמה לצורכי הארץ. עד שנות השלושים נשאו התלמידות בעיקר הנטל של הטיפול בחולים, ובמחלקות היו אחיות מוסמכות בודדות בלבד. הידע שנלמד בבית הספר של 'הרסה' בשנות העשרים היה בעיקרו ידע מרשמי רלוונטי לעבודת האחיות בבית חולים. מגמה זו השתנתה בראשית שנות

וברתה לנדסמן, ומתאר את תרומתה של כל אחת מהן לפיתוח ההכשרה לסייעוד ואת מקומה במשולש הכוחות 'מנהלת בית הספר' – חיים יסקי – ארגון 'הדסה' בניו-יורק, ארגון 'הדסה' ביקש לתת מענה לצרכים המידיים של אוכלוסיית הארץ ולספק אחיות מתאימות, ולכן התמקד בהקמת מרכז רפואי ומדעי כביטוי עליון להצלחת פעילותו, אך לאחיות היה בו תפקיד משני בלבד. קנטור ויסקי היו חלוקים בדעותיהם הן באשר לייעוד האחיות הן באשר לעמדת הכוח של האחיות במערכת הניהולית. על רקע זה נתקלה קנטור בקשיים ביישום רעיונותיה. בתקופתה חלו תמורות ושינויים שבעיקרם היו בעלי אופי חינוכי ברוח התקופה, אך קנטור לא הצליחה למשל להרחיב את לימודי התאוריה ואת ההכשרה הפורמלית בחו"ל. ההתנגדות לשינויים שיקפה ככל הנראה גם את שאיפתם של אנשי הרפואה לשמר את הסייעוד כמקצוע מעשי בלבד שמעמדו מוגבל, ולהבטיח את עליונותו של מקצוע הרפואה.

הפרק השביעי, 'תלמידות בית הספר של "הדסה"', שעניינו קורות התלמידות בכל תקופת המנדט, מבליט תהליך מתמיד של עלייה באיכות החיים של התלמידות, וסוקר את התמורות שחלו בבית הספר: שיפורים באיכות המגורים של התלמידות, טיפוח השלטון העצמי שלהן, הנהגת תשלום שכר לימוד וחלוקת מלגות למצטיינות – תמורות המעידות על התבססותו של בית הספר כמוסד חינוכי מתקדם. עד תום תקופת המנדט למדו ב'הדסה' רוב בוגרות בתי הספר לאחיות בארץ.

הפרק השמיני, 'התגבשות, השפעות וקשרים', מבסס שתי טענות: בית הספר לאחיות של 'הדסה' שימש דגם למרבית בתי הספר לאחיות בארץ בראשית דרכם; ולבית הספר היה חלק חשוב בפיתוח הסייעוד בארץ ובמאבק על שמירת מעמדו של המקצוע במיוחד בתקופות מצוקה.

המסגרת הבסיסית של ניהול בית הספר, כשברקע ארגון 'הדסה' בניו-יורק, התומך הכלכלי המרכזי שגם הכתיב את המדיניות. בפרק זה מתוארת תרומתן של שתי המנהלות הדומיננטיות, אשר בזכות אישיותן החזקה הטביעו חותם רב משמעות על התפתחותו של בית הספר.

בתקופת המשנה השנייה, בשנים 1934-1948, החלה גאות כלכלית בארץ, כחלק מהשפעות העלייה החמישית, ו'הדסה' ירדה ממעמדה כאחראית הבלעדית לשירותי הבריאות ביישוב. גם תקופה זו נדונה בארבעה פרקים:

הפרק החמישי בספר, 'ידע וסוציאליזציה', עוסק בשלושה עניינים: תקופת ניהולה של שולמית קנטור בשנים 1934-1939, שהעלתה את בית הספר לרמה גבוהה בהשוואה לבתי הספר באזור ובארצות-הברית, ותרומתה לפיתוח ההכשרה לסייעוד בארץ; התפתחותו של בית הספר כדגם – עם ייסודו נקבע כי בית הספר יהיה מוביל בתחומו בארץ, אך גורמים אחדים הגבילו ועיכבו את התפתחותו, ובהם תפיסותיהם של ד"ר חיים יסקי, המנהל הדומיננטי של 'הדסה' במשך כעשרים שנה, וארגון הנשים 'הדסה' בניו-יורק, שביקשו לייסד בית ספר שיהיה דגם לסייעוד בארץ, אך לא שאפו להביאו למעמד של בית ספר אוניברסיטאי, ולכן לא הייתה אקדמי-זציה של בית הספר באותה תקופה; תהליך הסוציאליזציה – לצד הלימוד התאורטי וההכשרה המעשית השתנו רכיבים נוספים במערך הלימודים והיו חלק מתהליך הסוציאליזציה בבית הספר: ההוראה בבית הספר הושפעה מהתרחבות תחומי הידע הקליני ומהתווספות התמחויות חדשות בבית החולים המודרני 'הדסה'. תכנית הלימודים השתפרה, קורסים מתקדמים חדשים נפתחו, ואחיות אחרות אף נשלחו להשתלמות בחו"ל.

הפרק השישי, 'ניהול והוראה', מתמקד בשלוש נשים מנהלות: שולמית קנטור, מרגלית עטיה

לפנינו ספר חלוצי, שהוא ספר יסוד החוקר את ההיסטוריה של הסיעוד בארץ-ישראל, והוא מבוסס על עבודת מחקר מקיפה ורצינית. הספר משחזר תקופה היסטורית דינמית, עוקב אחר צמיחת מקצוע הסיעוד ב'הדסה', ובוחר את השפעת מוסד זה על התפתחות הסיעוד בארץ עד הקמת המדינה. הוא מציג לקורא תמונה מעניינת ומאלפת על היקף העשייה וההתפתחות בתחום זה – שלושים שנים של שאיפות ומאבקים של אישים בולטים שלקחו חלק במפעל חלוצי זה, ושחתרו ליצור מסגרת עשייה מקצועית במגמה להקנות לה מעמד של פרופסיה.

הספר אוצר בחובו ידע רב, המבוסס על מקורות ראשוניים – תיעוד ארכיוני וראיונות – שחשיבותם רבה לחקר תולדות הסיעוד, ועל שפע מקורות משניים עדכניים. הוא מכיל נתונים

מספריים רבים, תמונות שנשמרו בארכיון בית הספר, הערות הכוללות גם ביוגרפיות קצרות של האישים המרכזיים, מפתחות (שמות, עניינים, מקומות) ונספחים חשובים במיוחד, המכילים תכניות לימודים, רשימה של מורי בית הספר וביוגרפיות קצרות של כל אחד מהם, רשימת האחיות-המורות, מספרי התלמידות בכל אחת משנות המנדט ופרטים על השכלתן וכן טבלאות שכר של האחיות. הספר כתוב בסגנון בהיר ועיצובו מיוחד ומקורי. הספר מצטרף לשורה של מחקרים העוסקים בתולדות הרפואה בארץ-ישראל, ולמחקרים (מעטים) העוסקים בקורות מקצוע הסיעוד בתקופת המנדט, ואין ספק שהוא תוספת ברוכה ומעשירה לספרות המחקרית בתחומים אלה.